Ποιός εργάζεται στην ΕΣΣΔ; Άντρες και γυναίκες; Νέοι και γέροι; Ρώσοι και ξένοι; Ελεύθερα και καταναγκαστικά εργαζόμενοι;

Υπάρχει ανεργία στην ΕΣΣΔ;

Ποιό είναι το επίπεδο ζωής των εργαζόμενων στην ΕΣΣΔ; Η εργασία είναι σχεδιοποιημένη; Γιατί υπάρχει μαύρη δουλειά;

Ποιός είναι ο ρόλος του κόμματος και των διευθύνσεων των επιχειρήσεων στην οργάνωση της εργασίας;

Σε τι χρησιμεύουν τα συνδικάτα;

Ο Ζακ Σαπίρ, επιμελητής της οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Ναντέρ, αφιερώνει τις έρευνές του στη σοβιετική οικονομία και τις κρίσεις της.

ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΣΣΔ

Ζακ Σαπίρ

Ζακ Σαπίρ

Εργάτες και εργασιακές σχέσεις στη Ρωσία

«Κομμούνα»/Αντιπαραθέσεις 7

Ζακ Σαπίρ

Εργάτες και εργασιακές σχέσεις στη Ρωσία

Μετάφραση
Γιώργος Μεταξάς
Επιμέλεια
Γιώργος Καραμπελιάς

«Κομμούνα» — Αντιπαραθέσεις 7

Εκδόσεις Κομμούνα
Φωτοστοιχειοθεσία: Πολίτης, Κέκροπος 2, τηλ. 3639645
Αναπαραγωγή films: Γ. Κώτσου Θεμιστοκλέους 37,
τηλ. 3613180

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
Βιβλιοπωλείο «Κομμούνα», Σουλίου 9, τηλ. 3602644
και Θεμιστοκλέους 39

Η δουλειά είναι η δουλειά
Δουλειά υπάρχει πάντα
Αρκεί να έχω αρκετό ιδρώτα
Για όλα μου τα χρόνια.

Και για να ξεπληρώσεις τα λάθη σου
Πάλι η δουλειά...
Αρκεί να έχω αρκετά χαμόγελα
όταν μου χαϊδεύουν τα πλευρά.

Μπουλάτ Οκουντζάβα
Τραγούδι του γερο-οργανοπαίχτη

Ποιό είναι το μυστικό αυτού του κόσμου
Όπου η δουλειά δε βρίσκει κανένα εμπόδιο.

Λουί Αραγκόν
Ζήτω τα Ουράλια, 1934

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος της έκδοσης

Το βιβλίο του Ζακ Σαπίρ πάνω στην εργατική τάξη και τις συνθήκες της εργασίας στη Σοβιετική Ένωση είναι μοναδικό στο είδος του. Γιατί συνδυάζει την επιστημονική τεκμηρίωση και γνώση με την απλότητα, την εκλαΐκευση και τη συνοπτική περιγραφή. Πάνω στο ίδιο ζήτημα υπάρχουν πολλές εργασίες που συνήθως όμως είναι πιό ογκώδεις και απευθύνονται σε ένα πιό εξειδικευμένο ακαδημαϊκό κοινό. Αντίθετα, το βιβλίο του Σαπίρ έχει γραφτεί για το ευρύτερο κοινό, χωρίς όμως να χάνει σε τίποτε από άποψη επιστημονικής ακρίβειας.

Ειδικότερα για την Ελλάδα αποτελεί — απ' όσο γνωρίζουμε — την πρώτη συστηματική αναφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα, ιδιαίτερα δε σε ότι αφορά στην πρόσφατη πραγματικότητα, με στοιχεία που φτάνουν μέχρι το 1913.

Το δοκίμιο αυτό αποτελεί μια συστηματική αναφορά στις συνθήκες γέννησης, ανανέωσης και διαμόρφωσης της εργατικής τάξης, στις συνθήκες δουλειάς και ζωής, στα προβλήματα και τις κρίσεις της σοβιετικής οικονομίας σε συνάρτηση με την εργατική αντίσταση. Ταυτόχρονα φωτίζει τα αίτια των σημερινών κρίσεων και επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει βαθύτερα προβλήματα, όπως η είσοδος της KGB στα εργοστάσια από την εποχή του Αντρόπωφ, ο αλκοολισμός και η μαύρη δουλειά. Είναι μεγάλος ο πειρασμός να επεκταθούμε περισσότερο αλλά πιστεύουμε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν τελικά πλεονασμός δεδομένου ότι το βιβλίο του Σαπίρ απευθύνεται στον αναγνώστη που θέλει να λύσει βασικές απορίες και απαντάει σ' αυτές. Έτσι λοιπόν δε θα προσθέσουμε ένα δεύτερο δοκίμιο — εισαγωγικό αυτή τη φορά — σε εκείνο του συγγραφέα. Θα περάσουμε κατ' ευθείαν σ' αυτόν.

Μια τελευταία παρατήρηση. Το βιβλίο δεν είναι απόπειρα εξεύρεσης λύσης στα προβλήματα του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Δε χρησιμοποιεί τα στοιχεία για να αποδείξει τη μια ή την άλλη εκδοχή και να προτείνει κάποια

«μαγική» λύση. Και ίσως εκεί να βρίσκεται και η μεγαλύτερη αξία του. Δεν μπαίνει στην μυθοποίηση, ούτε από τη μια ούτε από την άλλη πλευρά. Και έτσι — κι αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για μας στην Ελλάδα — στο τέλος του βιβλίου έχουμε πιά ξεφύγει από τη μυθοποιημένη και μυθοποιητική* εικόνα για την ΕΣΣΔ. Η πατρίδα του υπαρκτού σοσιαλισμού είναι μια χώρα όπως οι άλλες — μια χώρα όπου ο ιδρώτας, τα δάκρυα και το αίμα των εργατών υπήρξαν ίσως περισσότερα και συγκεντρώθηκαν σε ένα μικρό χρονικό διάστημα — αλλά αποτελούν το αντίστοιχο της αγγλικής πρωταρχικής συσσώρευσης — με την καταναγκαστική εργασία, με τους νόμους για τους «τεμπέληδες», με την κοινωνική άνοδο για τους «καλούς», και την πτώση στα Τάρταρα για τους «κακούς», κ.ο.κ. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι η αγγλική πρωταρχική συσσώρευση κράτησε έναν αιώνα ή και περισσότερο, ενώ η σοβιετική μόλις 20 ή 30 χρόνια.

Πίσω απ' αυτή την πολύ «πεζή» πραγματικότητα διαλύονται όλες οι μυθοποιήσεις που μας βαραίνουν τόσο ακόμα στην Ελλάδα, ίσως τελευταία χώρα στην Ευρώπη. Και αυτό είναι που μας χρειάζεται περισσότερο απ' όλα, γνώση και πληροφόρηση για την «πατρίδα του σοσιαλισμού». Από κεί και πέρα τα υπόλοιπα θα έρθουν μόνα τους. Δηλαδή οι δρόμοι για την αποφυγή αυτού του μοντέλου. Όμως δεν μπορούμε και δεν πρέπει να μένουμε σε θεωρητικά μοντέλα αφηρημένα, εισαγμένα από το εξωτερικό, χωρίς να έχουμε μια στοιχειώδη γνώση των πραγματικών συνθηκών. Και η γνώση της ιστορίας, της διαμόρφωσης και της πάλης της εργατικής τάξης της Ρωσίας αποτελεί ένα αποφασιστικό στοιχείο «βάσης».

Πίσω λοιπόν από τις ιδεολογίες, η πραγματικότητα του ρώσου εργάτη και αγρότη, η πραγματικότητα της «μαύρης δουλειάς», της γυναικείας εργασίας, των στρατοπέδων, της έλλειψης ανεργίας, αλλά και καταναλωτικών προϊόντων, της διαφθοράς, του αλκοολισμού, και της δουλειάς, η πραγματικότητα πέρα από τις ιδεολογίες.

Κομμούνα — Δεκέμβρης 1984

Σημείωμα του μεταφραστή

Μεταφράζοντας ένα τέτοιο βιβλίο βρίσκεται κανείς αντιμέτωπος με πολλές δυσκολίες κάθε είδους. Το ζήτημα των συνθηκών ζωής και εργασίας στη Σοβιετική Ένωση έχει γίνει μέχρι σήμερα αντικείμενο έρευνας από διαφορετικές σκοπιές. Δυστυχώς, κατά τη γνώμη μου, η κριτική που γίνεται με βάση αυτές τις έρευνες δεν είναι πάντοτε μια αριστερή κριτική, ακόμη και στο χώρο της λεγόμενης επαναστατικής αριστεράς. Όχι σπάνια, αυτή η στάση συνοδεύεται από συμπεριφορές, νοοτροπίες και αντιλήψεις που ελάχιστα διαφέρουν από αυτές του σοβιετικού πρότυπου, που το πρόβλημά τους στην ουσία δεν είναι σε επίπεδο ουσίας αλλά απλά μεθοδολογικό. Είναι καθαρό βέβαια ότι η ηγεσία και τα στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος δεν πρόκειται να έρθουν ποτέ με το μέρος της επανάστασης. Η στάση τους μέσα στο κίνημα υπαγορεύεται από ταξικά συμφέροντα, που δεν είναι αυτά της εργατικής τάξης, αλλά κάποια ανάλογα με αυτά του σοβιετικού κομματικού μηχανισμού και των διευθυντικών στελεχών της οικονομίας, που με διεξοδικό τρόπο αναλύει το βιβλίο αυτό. Υπάρχουν όμως οι άλλοι. Τα μέλη της ευρύτερης αριστεράς, τα μέλη των κομμάτων που, γαλουχημένα στο μοναδικό πρότυπο της «εφικτής εναλλακτικής λύσης», εξακολουθούν να προσβλέπουν στην ΕΣΣΔ σαν την πατρίδα των εργατών. Εκεί σίγουρα τα επιχειρήματα μπορούν να πιάσουν πολύ περισσότερο τόπο από τις άναρθρες κραυγές του Ρήγκαν, που εκστομούν χείλη δήθεν επαναστατικά.

Ένα δεύτερο σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι ο τρόπος που αξίζει να διαβαστεί αυτό το κείμενο. Καθώς το διάβαζα και καθώς το μετάφραζα είχα την εντύπωση ότι τα φαινόμενα που περιγράφει υπάρχουν λίγο πολύ παντού. Η αυταρχικότητα της εξουσίας, η αυθάδεια των διευθυντών, οι δωροδοκίες, τα λαδώματα, η παραοικονομία, τα φακελάκια, η διπλή δουλειά είναι πράγματα που συμβαίνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και στην Ελλάδα, για παράδειγμα. Ακόμη και η μαύρη αγορά δεν είναι κάτι άγνωστο. Μια προσεκτική προσέγγιση της κοινότητας τέτοιου τύπου φαινομένων μπορεί να οδηγήσει σε μια πρωταρχική αντίληψη της σοβιετικής - σοσιαλιστικής οικονομίας μα ταυτόχρονα και στις τάσεις μιας παγκόσμιας κίνησης του κεφάλαιου. Συναισθηματικά μου είναι εξίσου αντιπαθείς ο ρώσος διευθυντής εργοστασίου, όπως και κάθε διευθυντής εργοστασίου, όσο και ο ρώσος μαυραγορίτης, όσο και ο μανάβης της γωνίας που πούλαγε τα κρεμμύδια στη ζούλα προς διακόσιες πενήντα το κιλό όταν υπήρχε έλλειψη στην αγορά της Αθήνας.

Η δεύτερη προσέγγιση των φαινομένων αφορά την ιδιαίτερη φύση τους σε μια κοινωνία που θέλει να αποκαλείται σοσιαλιστική. Αυτή και μόνο η διακήρυξη βάζει την κριτική που της ασκούμε σε οξύτερο επίπεδο. Το πρόβλημα δεν έγκειται στην αντιμετώπισή τους μέσα από την καταστολή όσο από την αναίρεση των συνθηκών που προϋποτίθενται για την ανάπτυξή τους. Το βιβλίο αυτό στο σημείο τούτο, όπως είναι φυσικό εξάλλου, λέει πολύ λίγα πράγματα πέρα από μια διεξοδική ανάλυση του τι ακριβώς συμβαίνει.

Μια τρίτη προσέγγιση είναι η σκοπιά της αυτόνομης πρακτικής. Στον τομέα αυτό ο συγγραφέας σίγουρα δεν έχει πολλά να πεί. Η κριτική και τα συμπεράσματά του κινούνται στα επίπεδα μελέτης των συγκεκριμένων συνθηκών χωρίς να προτείνει λύσεις. Παρόλα αυτά η αξία του βιβλίου δεν μειώνεται από αυτό το γεγονός. Από μόνο του αποτελεί όχι μόνο ένα απλό επιχείρημα αλλά ένα εγχειρίδιο συνοπτικής προσέγγισης για το τι δεν πρέπει να γίνει στο μέλλον.

Γ.Μ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πατρίδα των εργατών κατασκεύασε και εξακολουθεί να κατασκευάζει ακόμα αρκετά φαντάσματα: απελευθέρωση των ανθρώπων μέσα σε μια κοινωνία που κατευθύνεται προς την αφθονία ή σύγχρονη υποδούλωση μέσα στό γκούλαγκ μιας κοινωνίας της έλλειψης;

Οι ίδιοι οι σοβιετικοί είναι αυτοί που ανέδειξαν την εργασία σε αξία, σε θεμελιακό ιδεολογικό ζήτημα της σοσιαλιστικής ανάπτυξης. Αλλά η σοβιετική κοινωνία, που αποτελείται από περισσότερα από 250 εκατομμύρια άτομα, σε μια έκταση με τις διαστάσεις μιας ηπείρου, που κατέχει υλικές και πνευματικές παραδόσεις με μια μεγάλη ποικιλία, δεν αξίζει ούτε τόση λατρεία ούτε τόσο μίσος.

Ίσως περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη κοινωνία, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα γνώρισε αναστατώσεις που σε κάποια επίπεδα την πλησίασαν στις άλλες βιομηχανικές χώρες αλλά και την απομάκρυναν ριζικά σε κάποια άλλα· μέσα σε μια γενιά πέρασε από την αγροτική στην βιομηχανική οικονομία· εγκαθίδρυσε οικονομικό σύστημα σύμφωνα με το οποίο το κράτος θέλει να αποτελεί την έκφραση της συλλογικής ιδιοκτησίας και αναλαμβάνει να ελέγξει το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας· διαμόρφωσε «σε μια μόνο χώρα» μια κοινωνία απόλυτα ανταγωνιστική σε όλους τους τομείς

με τα άλλα μεγάλα κράτη.

Η σημερινή κατάσταση λοιπόν δεν θα μπορούσε να αποκοπεί από την ιστορική της διάσταση. Οι μετασχηματισμοί που έφτιαξαν, από την Ρωσία, την Σοβιετική Ένωση είχαν μεγάλο βάθος, μεγάλη βιαιότητα, ώστε δεν μπορεί παρά να έχουν αφήσει ίχνη ορατά ακόμη και σήμερα.

Οι ιστορικές συνθήκες όμως δεν θα μπορούσαν να εξηγήσουν τα πάντα. Από 'κει και πέρα, οι θεμελιακοί μύθοι του καθεστώτος και μερικές φορές σε αντίθεση με αυτούς, η ίδια η κίνηση της σοβιετικής οικονομίας, οι μέθοδοι της διαχείρησης και οι αντιφάσεις τους έχουν ιδιαίτερες συνέπειες για την εργασία καθορίζοντας τις συνθήκες της απασχόλησης, την θέση των εργατών μέσα στην κοινωνία, τις κοινωνικές σχέσεις και τις συγκρούσεις.

Μέρος Πρώτο

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

I. Η ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΑΝΑΤΡΟΠΗ

Στην προεπαναστατική Ρωσία, η εργασία είναι πρώτα απ' όλα γεωργική. Η τσαρική Ρωσία είναι πριν απ' όλα μια αγροτική κοινωνία όπου οι αγρότες αποτελούν τα τέσσερα πέμπτα του πληθυσμού, ο οποίος είναι συγκεντρωμένος ιδιαίτερα στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, την μόνη περιοχή που έχει πραγματικά ενσωματωθεί από μια τεράστια αυτοκρατορία με περισσότερο από 170 εκατομμύρια κατοίκους.

1. Το αγροτικό ζήτημα

Το 1913 το ουσιαστικό πρόβλημα παραμένει αυτό της γης και η κατάσταση της υπαίθρου παραμένει δραματική. Η απουσία πραγματικού εκσυγχρονισμού, ο υπερπληθυσμός κάποιων περιοχών, έχουν «παγώσει» μια αγροτική κοινωνία που διατρέχεται από σοβαρές εντάσεις, αλλά που είναι πάντοτε υποταγμένη στους *pomietchiki (γαιοκτήμονες)*, τον τσάρο και την ορθόδοξη εκκλησία. Η υλική και ηθική απομόνωση του ρώσικου χωριού, δεν ταράζεται παρά από τους ενδημικούς λοιμούς και επιδημίες, τις αγροτικές ταραχές, που καταστέλλονταν βίαια, και την περιπλάνηση αυτών, μυστικιστών ή δραπετών, που η μιζέρια τους καταδίκασε στην αγροτική έξοδο: πε-

ρίπου 20 μέχρι 25 εκατομμύρια άνθρωποι από το 1860 μέχρι το 1914.

Στενάζοντας κάτω από μια βαριά φεουδαρχική παράδοση οι ρωσικές επαρχίες γνώρισαν παρ' όλα αυτά μεγάλους μετασχηματισμούς στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Πρώτα απ' όλα είναι η κατάργηση της δουλοπαροικίας, που πραγματοποιήθηκε μόλις το 1861 με απόφαση του τσάρου Αλέξανδρου του Δεύτερου. Μέχρι τότε, η εκκλησία, ο Τσάρος και οι ρώσοι ευγενείς μοιραζόντουσαν τεράστιες εκτάσεις που τις καλλιεργούσαν χωρικοί που ήταν δεμένοι με τη γη και πουλιόντουσαν μαζί μ' αυτή. Επρόκειτο για μια γεωργία εκτατικού τύπου που απευθυνόταν στην αυτοκατανάλωση της περιοχής, την εξαγωγή και στις αγορές των πόλεων. Η εργασία που πραγματοποιούσαν οι χωρικοί με τη μορφή αγγαρειών και τα δοσίματα διαφόρων τύπων κατανέμονταν από την κοινότητα του χωριού, την *obscina*, στα μέλη της και την νομική της έκφραση, το *mir*. Αυτοί οι δύο θεσμοί ασκούσαν βαθιά και μόνιμη επιρροή πάνω στις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες.

Η κατάργηση της δουλοπαροικίας έφερε την προσωπική ελευθερία στους χωρικούς χωρίς να τους δώσει την γη. Αυτοί οι χωρικοί, χρεωμένοι συλλογικά για την εξαγορά των γαιών, δεν κατείχαν παρά ελάχιστους κλήρους, τεμαχισμένους ή σε κακή θέση. Έχασαν την κοινοτική επικαρπία, τις βοσκές και τις λίμνες των ευγενών.

Με αυτό τον τρόπο αναπτύχθηκαν στην ύπαιθρο οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις σε συσχετισμό με την άνιση κατανομή της γης, και επιβαρύνθηκαν από τα μέτρα του Στολύπιν και την δημογραφική πίεση. Αυτός ο υπουργός ενθάρρυνε την ιδιοκτησία γαιών εντυπωσιασμένος έντονα από την συμμετοχή των χωρικών στην επανάσταση του 1905. Αυτά τα μέτρα διευκόλυναν την διαμόρφωση μιας αγροτικής αστικής τάξης τριών εκατομμυρίων κουλάκων, μικρών και μεσαίων, ιδιοκτητών που κατείχαν ένα ελάχιστο γεωργικό εξοπλισμό, (κατοικίδια ζώα, άροτρο), αλλά βασικά μέσα σε μια κοινωνία όπου το 30% των χωρικών δεν είχε στην κατοχή του ούτε άλογο. Η μάζα των χωρικών βρίσκεται σε κατάσταση εξάρτησης α-

πέναντι στους κουλάκους. Αυτοί διόγκωναν την χρέωση των χωρικών μέσω τῶν προκαταβολών που μπορούσαν να δώσουν, και τους στερούσαν σιγά-σιγά από τη γη τους που ήταν με αυτό τον τρόπο υποθηκευμένη. Στα ρώσικα, κουλάκος κατά γράμμα σημαίνει «αυτός που κρατάει στην γροθιά του την γη», είναι ο *άρπαγας*.

Η μεγάλη γαιοκτησία των ευγενών, γνώρισε επίσης μεταβολές. Οι *pomietchiki* (γαιοκτήμονες, ευγενείς) προχώρησαν στην αξιοποίηση μεγάλων εκτάσεων, ιδιαίτερα στο Νότο, προσανατολισμένων στις εξαγωγές, που διευρύνονταν κανονικά. Το 1913, η Ρωσία πουλάει στην παγκόσμια αγορά το 50% της παραγωγής του σταριού της.

Η αξιοποίηση βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα εκσυγχρονισμό. Είναι προτιμότερο να συνεχιστεί η εκμετάλλευση του αγροτικού δυναμικού, που χωρίς αμφιβολία έπαψε να βρίσκεται στην κατάσταση του δουλοπάροικου αλλά είναι υποταγμένο εκ νέου σε αγγαρείες και υποχρεώσεις κάθε είδους μέσα από τις υποθήκες και τη χρέωση.

Με αυτό τον τρόπο, μέσα σ' αυτή την αγροτική κοινωνία, την έντονα αντιθετική, αντιπαρατίθεται μια μειοψηφία μισητών κουλάκων, με μια πλειοψηφία χωρικών που απειλούνται και ένα κομμάτι, όλο και πιο σημαντικό, φτωχών, ακτημόνων και καταφρονεμένων χωρικών. Η ανάπτυξη της γεωργίας, χωρίς γνήσια αγροτική επανάσταση, προκάλεσε το μπλοκάρισμα του γεωργικού συστήματος και η ρωσική αυτοκρατορία παρουσιάζει την εικόνα μιας μεγάλης εξαγωγικής δύναμης δημητριακών, που δεν μπορεί όμως να ταΐσει τον πληθυσμό της.

Επιπλέον, φαίνεται ότι από το 1912 στέρεψαν οι συνέπειες της μεταρρύθμισης του Στολύπιν. Οι αγροτικές κοινότητες ασκούν στο εξής ισχυρές πιέσεις στους χωρικούς που τις εγκατέλειψαν, να επανενταχθούν σ' αυτές. Για την πλειοψηφία των χωρικών οι κοινοτικοί θεσμοί έχουν το πλεονέκτημα ότι δεν τους αφήνουν μόνους αντιμέτωπους στους παράγοντες της χρέωσης και της πτώχευσης. «Το *μιρ*, τουλάχιστον ήταν ίσο για όλους», τέτοια είναι τα λόγια των χωρικών την παραμονή του πολέμου.

2. Νεωτερισμός και αρχαϊσμός στην βιομηχανία

Η γρήγορη εκβιομηχάνιση του τέλους του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκε χάρη σε ξένες εισφορές. Οικονομικές εισφορές με την μορφή δανείων με την εγγύηση του κράτους (από τα οποία τα μισά τουλάχιστον ήταν γαλλικά) και σαν επενδύσεις ξένων εταιρειών. Εισφορές τεχνολογικές επίσης, στα πλαίσια της παράδοσης που εγκαινίασε ο Μεγάλος Πέτρος: οι επιχειρήσεις που κτίστηκαν με τα χρήματα των δανείων ή που κατασκευάστηκαν από ξένες εταιρείες χρησιμοποιούν την πλέον σύγχρονη τεχνολογία (όπως τα Πουτίλωφ στην Πετρούπολη) και υιοθετούν ισχυρά συγκεντρωτικές δομές στο πρότυπο των γερμανικών καρτέλ ή των αμερικάνικων τραστ της εποχής. Ελέγχουν την εξόρυξη (κάρβουνο, πετρέλαιο), την παραγωγή βάσης (μεταλλουργία) και την μηχανουργία (παραγωγή ατμομηχανών, βαγόνια, τις πρώτες «ρώσικες» εργαλειομηχανές). Συμμετέχουν επίσης σε μερικά καταναλωτικά αγαθά όπως η ζάχαρη, το αλάτι και ο καπνός.

Παράλληλα με αυτή τη σύγχρονη βιομηχανία, που ελέγχεται όμως από τους ξένους, αναπτύσσονται μια «ρώσικη» βιομηχανία —κληρονόμος της μανιφακτούρας του 18ου και του 19ου αιώνα, που καταλαμβάνει τα πεδία που άφησαν ελεύθερα οι δημόσιες επιχειρήσεις ή τα ξένα κεφάλαια: υφάσματα, κατεργασία ξύλου, επεξεργασία κάποιων ειδών διατροφής. Ορισμένοι από αυτούς τους τομείς είναι σχετικά σύγχρονοι χωρίς να μπορούν βέβαια να ανταγωνιστούν αυτές που προαναφέραμε: όπως η υφαντουργία στο κομμάτι της Πολωνίας που κατέχει η ρωσική αυτοκρατορία. Ο «ξένος» τομέας κυριαρχεί στην Ουκρανία στις περιοχές της Βαλτικής και της Υπερκαυκασίας. Ο «εθνικός» τομέας αντιπροσωπεύεται κύρια γύρω από την Μόσχα, στο Πολωνικό τμήμα και στην κοιλάδα του Βόλγα. Και οι δυό μαζί μόλις και απασχολούν 3 εκατομμύρια εργάτες σε περίπου 140 εκατομμύρια κατοίκους. Η εργατική τάξη, με την παραδοσιακή έννοια του όρου, αντιπροσωπεύει σταγόνα στον ωκεανό των «χωρικών».

Αυτή η εργατική τάξη σημαδεύεται ταυτόχρονα από άθλιες συνθήκες ζωής, και από την εργασιακή πειθαρχία στο εργοστάσιο. Η αντεργατική καταπίεση είναι έντονη. Τα συνδικάτα δεν αναγνωρίστηκαν παρά το 1906 και αυτό με πολλούς περιορισμούς.

Το 1914 εργαζόντουσαν στις βιομηχανίες των Ρωσικών πόλεων γύρω στα δύο εκατομμύρια τεχνίτες. Υπήρχαν επίσης ανάμεσα σε 2 και 8 εκατομμύρια, παραγωγοί «κατ' οίκον» (οι κουστάρι), προκαπιταλιστικοί και προβιομηχανικοί, εποχιακοί στην ύπαιθρο, παρόντες και στην πόλη, που χρησιμοποιούσαν απλά εργαλεία. Η αξία της παραγωγής αυτού του τομέα των μικροβιοτεχνιών αντιπροσώπευε ανάμεσα στο ένα τρίτο και το ένα τέταρτο του συνόλου των δύο τομέων, παραγωγικών και καταναλωτικών αγαθών.

Μετά την επανάσταση του 1905, τα μέτρα φιλελευθεροποίησης (δημιουργία της Δούμας, νομοθετικής συνέλευσης) δεν άλλαξαν θεμελιακά την λειτουργία του αυταρχισμού. Οι πολιτικές δραστηριότητες παρακολουθούνται στενά οι αντιπολιτευόμενοι είναι παράνομοι, μεταφερμένοι στη Σιβηρία (συχνότατα εξόριστοι ή σε κατ' οίκον περιορισμό), ή στο εξωτερικό.

Η κατάσταση της Ρωσίας γίνεται ανυπόφορη μετά τον πόλεμο. Παρά τις ελπίδες των ηγετικών κύκλων η σύγκρουση του Αυγούστου 1914 μεταβάλλεται σε ένα μακρόχρονο πόλεμο, ιδιαίτερα αιματηρό. Οι αλλεπάλληλες στρατιωτικές αποτυχίες, όπως το 1904/1905 ενάντια στην Ιαπωνία, αποδεικνύουν την ανικανότητα των πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών που επιστράτευσαν βιαστικά 15 εκατομμύρια ανθρώπους, το ήμισυ του συνολικού εργατικού δυναμικού. Αυτός ο στρατός είναι άσχημα εξοπλισμένος, εφοδιάζεται άσχημα και διοικείται άσχημα. Οι αλλεπάλληλες ήττες από το 1914 μέχρι το 1917 προκάλεσαν το θάνατο 4 εκατομμυρίων φαντάρων.

3. Η αναταραχή του πολέμου του 1914

Η ρώσικη κοινωνία με τον πόλεμο γνώρισε μια βαθιά αναταραχή: εκατομμύρια χωρικοί υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να φύγουν για το μέτωπο. Ανακαλύψανε ένα κόσμο καινούργιο γι' αυτούς. Οι ήττες στερούν το καθεστώς από κάθε θεμιτή εξουσία, το ίδιο και από τους ευγενείς που τους ξαναβρίσκει κανείς πλήθος ανάμεσα στους αξιωματικούς, και των οποίων η ανικανότητα ξεχειλίζει από παντού. Στην ανεπάρκεια της στρατιωτικής εξουσίας προστίθεται και αυτή του πολιτικού μηχανισμού του κράτους. Οι διοικητικές δομές αποδείχτηκαν ακατάλληλες για τη λειτουργία της πολεμικής οικονομίας. Στις επαρχίες δημιουργούνται επιτροπές για να επιχειρήσουν να τις αντικαταστήσουν. Για να αναφέρουμε μια γνωστή έκφραση το «πλοίο βουλιάζει»: η αυτοκρατορική Ρωσία διαλύεται, η εξουσία υπάρχει για να κατακτηθεί.

Δεν χρειάστηκαν παρά πέντε μέρες τον Φλεβάρη του 1917 στην Πετρούπολη για να διωχτεί ο τσάρος από την εξουσία. Το γεγονός προκαλεί μια τεράστια ευφορία.

Η επανάσταση του Φλεβάρη έφερνε αντιμέτωπους μια προσωρινή κυβέρνηση που κυριαρχείτο από τα φιλελεύθερα κόμματα, τους εσσέρους και τους μενσεβίκους (το ισχυρότερο κομμάτι που δημιουργήθηκε από την διάσπαση του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος), που στηριζόντουσαν από την Δούμα, και από την άλλη μεριά ένα ισχυρό λαϊκό κίνημα, συνάθροιση από 'δω κι από 'κει από στρατιώτες, εργάτες, χωρικούς, διανοούμενους, αυθόρμητη άνθιση συνελεύσεων, επιτροπών, εργατικών συμβουλίων ζωογονημένων από τα πολλαπλά επαναστατικά κόμματα που μπορούσαν από δω και πέρα να εκφραστούν στο φως της ημέρας.

Ταυτόχρονα, στην ύπαιθρο, τα επεισόδια πήραν μια τροπή πραγματικής εξέγερσης και οι χωρικοί παρουσίασαν καταλόγους από πολύ ριζοσπαστικές διεκδικήσεις! Οι αγροτικές κοινότητες προχώρησαν σε μερικές απαλλοτριώσεις γαιοκτημόνων και ανακατανομή της γης ανά-

μεσα στα μέλη τους με βάση την αρχή του «ορθού δικαιώματος»: ο καθένας δεν μπορούσε να κατέχει παρά εκείνο το κομμάτι της γης που ήτανε δυνατό να καλλιεργηθεί με την βοήθεια των δικών του, ενώ η αγροτική κοινότητα διατηρούσε τη διαχείρηση των υλικών από κοινού και εξασφάλιζε την περιοδική ανακατανομή της γης και την ανασυγκρότηση της προσωρινής ομάδας εργασίας, συλλογική μορφή αλληλεγγύης εξισωτισμός και ο ρόλος του μιρ βρίσκονται ενισχυμένοι ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να ικανοποιηθεί και η προαιώνια «δίψα για γη» των ρώσων χωρικών.

Ωστόσο οι προσωρινές κυβερνήσεις και πιο συγκεκριμένα οι υπουργοί Γεωργίας παράμεναν εχθρικοί σε κάθε μεταβολή του καθεστώτος ιδιοκτησίας.

Η γενική τους αναβλητικότητα και η δεδηλωμένη θέλησή τους να συνεχίσουν τον πόλεμο, οι επιτάξεις που αποσκοπούσαν στον εφοδιασμό του μετώπου κλπ. έσπρωχναν στην απελπισία τους αγρότες. Στα εργοστάσια που είχαν έλλειψη από πρώτες ύλες αφεντικά καί εργάτες συγκρούονταν, απεργίες και λοκ άουτ διαδέχτηκαν το ένα το άλλο. Η επέκταση του κινήματος των εργατικών συμβουλίων τα οποία διαπερνιώντουσαν όλο και περισσότερο από την αναρχική και μπολσεβίκικη προπαγάνδα —η μόνη που απαιτούσε την ειρήνη— έδειχνε αρκετά ότι οι λαϊκές απαιτήσεις δεν είχαν ικανοποιηθεί από την συνταγματική διαδικασία που ξεκίνησε η Δούμα και οι προσωρινές κυβερνήσεις.

4. Η Οκτωβριανή επανάσταση

Δεν είναι σκοπός μας να περιγράψουμε την Οκτωβριανή επανάσταση και να συζητήσουμε ούτε ακόμα να εκτιμήσουμε εάν η εξέγερση των μπολσεβίκων έγινε «στο όνομα των εργατικών συμβουλίων» ή αποτελούσε μια απόπειρα για να ελεγχθεί το συνέδριο των εργατικών συμβουλίων από τους μπολσεβίκους. Οι πρώτες αποφάσεις που πήρε το συμβούλιο των λαϊκών επιτρόπων, το *Σοβνάρκομ*, με τον Λένιν σε πρώτο επίπεδο, και που επικυρώθη-

καν αμέσως από το συνέδριο των εργατικών συμβουλίων, περιλαμβάνουν ένα γιγάντιο δομικό μετασχηματισμό της Ρωσίας, ή τον νομιμοποιούν όπως στην περίπτωση της γης, και προσδιορίζουν έτσι τις καινούργιες συνθήκες εργασίας.

Η απόφαση για τη γη, που πάρθηκε μέσα στη νύχτα της 7ης του Νοέμβρη του 1917 θα ρύθμιζε τη μοίρα της αγροτικής ιδιοκτησίας μέχρι την κολλεκτιβοποίηση δέκα χρόνια αργότερα. Το κείμενο καταργεί την ιδιοκτησία των ευγενών, αλλά διατηρεί την ιδιοκτησία των χωρικών, ακυρώνει τα χρέη και επικυρώνει την νομιμότητα του μοιράσματος της γης που πραγματοποίησαν οι χωρικοί. Οι μπολσεβίκοι δέχθηκαν να ικανοποιήσουν τις διεκδικήσεις της τεράστιας πλειοψηφίας του αγροτικού κόσμου, βάζοντας κατά μέρος τις θεωρητικές τους θέσεις και για χάρη της συμμαχίας με την αριστερά των σοσιαλεπαναστατών εσέρων και τους αναρχικούς. Το 40% των καλλιεργήσιμων εδαφών αναδιανεμήθηκαν από το 1917 μέχρι το 1927. Η μεγάλη γαιοκτησία εξαφανίστηκε για πάντα. Αλλά το μοίρασμα των εδαφών δεν λύνει ούτε το πρόβλημα του εξοπλισμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ούτε αυτό του εφοδιασμού των πόλεων.

Το διάταγμα για τον έλεγχο της εργασίας των εργατών έδινε την εξουσία στις εκλεγμένες επιτροπές, σε επιχειρήσεις με περισσότερους από πέντε εργάτες να ασκούν την διαχείρηση. Εκείνη τη στιγμή εθνικοποιήθηκαν μόνο οι τράπεζες. Το διάταγμα για τις εθνότητες απελευθερώνει τους αλλοεθνείς λαούς από την ρώσικη κηδεμονία. Η απόφαση για την ειρήνη που ακολουθήθηκε από μακριές διαπραγματεύσεις που κατέληξαν, με το κόστος βαριών εδαφικών παραχωρήσεων, στην συνθήκη του Μπρέστ-Λιτόφσκ έγινε δεκτή με μεγάλη ανακούφιση.

5. Από τον πολεμικό κομμουνισμό στη ΝΕΡ

Η διάρκεια της ανακούφισης ήταν σύντομη. Ο εμφύλιος διαδέχεται τον εξωτερικό πόλεμο. Φέρνει αντιμέτωπους όχι μόνο αυτούς που κατείχαν νέα εξουσία με αυ-

τούς που υπερασπιζόντουσαν την τάξη του τσάρου, αλλά επίσης τους μπολσεβίκους και αριστερούς εσέρους, που δεν αποδεχόντουσαν την στροφή που πήρε η επανάσταση. Ο εμφύλιος πόλεμος που στη φρίκη του προστίθεται και η φρίκη της ξένης επέμβασης, (Άγγλοι, Γάλλοι, Ιάπωνες), παρασύρει πράγματι την νέα εξουσία σε μέτρα όλο και περισσότερο δικτατορικά. Η πίεση των γεγονότων συνδυάζεται με τις γιακωβίνικες τάσεις, ιδιαίτερα έντονες ανάμεσα στους μπολσεβίκους, που βγάζουν στο προσκήνιο τον «πολεμικό κομμουνισμό». Ακολουθούν η εθνικοποίηση όλων των επιχειρήσεων, επιτάξεις τροφίμων στην ύπαιθρο με τη βία των όπλων, η κατάργηση των άλλων πολιτικών κομμάτων και — πράγμα παράδοξο για ένα κόμμα που υποτίθεται ότι ενσαρκώνει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης — η στρατιωτικοποίηση της εργασίας και των συνδικάτων. Για τους μπολσεβίκους δεν πρόκειται μόνο για συγκυριακά μέτρα. Κατά κάποιο τρόπο προμηνύουν το μέλλον. Η επίταξη των δημητριακών καλύπτεται με ένα θεωρητικό μανδύα μιας ταξικής πάλης στην ύπαιθρο την οποία αγνοούν σχεδόν ολοκληρωτικά· η καταστροφή του εργατικού ελέγχου καλλωπίζεται με τον επιθετικό προσδιορισμό «πρόοδος» στο όνομα μιας θεωρίας των πλεονεκτημάτων της καταναγκαστικής εργασίας.

Ο μπολσεβίκος, αρχικά περιορισμένος σε μια μικρή νησίδα, σιγά-σιγά θα κατακτήσει την χώρα. Το λιγώτερο που θα μπορούσε να ειπωθεί είναι ότι δεν συμφωνεί πάντα ο λαός: «Ζήτω οι μπολσεβίκοι που μας έδωσαν τη γη, θάνατος στους κομμουνιστές που μας έκλεψαν το στάρι», έλεγαν οι χωρικοί. Οι εξεγέρσεις της Κροστάνδης και του Ταμπώφ, μαρτυρούν την εξαγρίωση ενός κομματιού του πληθυσμού που υποστήριξε τον Οκτώβρη. Το πνίξιμο στο αίμα αυτών των εξεγέρσεων, η δημιουργία της «Τσέκα» μιας νέας πολιτικής αστυνομίας δείχνουν σε τί ακρότητες μπορεί να φτάσει η νέα εξουσία για να διατηρηθεί. Το 1921 ο απολογισμός της ξένης επέμβασης και του εμφύλιου πόλεμου είναι φρικαλέος. Η χώρα έχει αποδεκατιστεί από τις μάχες την υλική και διοικητική αποδιοργάνωση, λυγισμένη από την πείνα, τις επιδημίες, που προ-

κάλεσαν το θάνατο δέκα εκατομμυρίων ανθρώπων. Η παραγωγή ελαττώθηκε στο μισό, τα χωριά άδειασαν, τα στελέχη της επανάστασης, ιδιαίτερα οι εργάτες, αποδεκατίσθηκαν. Ένας υπερπληθωρισμός διάβρωσε την αγοραστική δυνατότητα του νομίσματος και η άμεση ανταλλαγή γίνεται ο κανόνας, πράγμα που μερικοί το παίρνουν για το τέλος του εμπορεύματος και την έλευση του κομμουνισμού. Οι κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις έγιναν ανυπόφορες.

Η υιοθέτηση της ΝΕΠ, της «νέας οικονομικής πολιτικής», το 1921, και κύρια η εφαρμογή της το 1922/1923 σημαίνουν κάτι περισσότερο από την επιστροφή σε μια οικονομία ειρηνικής περιόδου. Είναι ταυτόχρονα η εγκατάλειψη των ψευδαισθήσεων για μια γρήγορη πορεία προς τον κομμουνισμό. Χρειάζεται επανασύνδεση με την επαρχία όπου ζουν τα τέσσερα πέμπτα των κατοίκων, για να θεμελιωθεί η νέα κοινωνία πάνω στη συμμαχία εργατών και αγροτών, και να βρεθεί ένας νέος τρόπος διαχείρησης των κοινωνικοοικονομικών αντιθέσεων που αποκλείει την επιστροφή στον συγκεντρωτκό καταναγκασμό. Για αυτά όμως, χρειάζεται να δοθούν τα μέσα για να ανασυγκροτηθεί η γεωργία, να αυξηθεί η παραγωγικότητα της βιομηχανίας για να καλυφθούν οι ελείψεις των βιομηχανικών αγαθών, για να στηριχθεί η αξία του καινούργιου νομίσματος, το tchernovets ρούβλι, για να αναπτυχθούν οι ανταλλαγές. Όλα αυτά πρέπει να γίνουν ενώ η ΕΣΣΔ είναι απομονωμένη από τις δυτικές δυνάμεις, αντιμετωπίζεται σαν παρίας, ενώ η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού επιτρέπει την ανάπτυξη μιας αναποτελεσματικής γραφειοκρατίας, ενώ οι ίδιοι οι μπολσεβίκοι είναι διασπασμένοι βαθιά πάνω στην πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός συνοδεύει την οικονομική εξέλιξη. Οι μενσεβίκοι, αναρχικοί, εσέροι απελευθερώνονται· τα συνδικάτα ξαναβρίσκουν την αυτονομία τους.

Η ζωή ξαναρχίζει και η ΝΕΠ αποτελεί μια πρωτότυπη στιγμή της επαναστατημένης Ρωσίας. Περίοδος αντιφατική, πλούσια σε κάθε είδους εκφράσεις, σε κοινωνικές, πολιτιστικές και μερικές φορές ουτοπικές εμπειρίες. Αυ-

τή η περίοδος παραμένει ακόμη για αρκετά ζητήματα (η συζήτηση στην οικονομία, την λογοτεχνία, τα μορφωτικά προγράμματα, την εμπειρία ενός αυτόνομου συνδικάτου) ένα σημείο αναφοράς στις σημερινές αμφισβητήσεις στην ΕΣΣΔ.

II. ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΣΣΔ

1. Η Ρωσία και η ΕΣΣΔ της ΝΕΠ: Μια πρωτότυπη κοινωνία

Η σοβιετική εξουσία, άν και φιλευλευθεροποίησε την οικονομία, διατηρεί τα κύρια μέσα οικονομικής δραστηριότητας. Η πλειοψηφία της βιομηχανίας παραμένει εθνικοποιημένη και οργανωμένη γύρω από το ανώτερο συμβούλιο εθνικής οικονομίας, το VSNKh. Από το 1919 το *Γκοελρό* προσπαθεί να οργανώσει τον εξηλεκτρισμό της χώρας. Το 1921 το διαδέχεται το *Γκόσπλαν* που αναλαμβάνει να επεξεργαστεί τον σχεδιασμό. Το 1925-1926 τυπώθηκε ένα πρώτο ετήσιο σχέδιο ενδεικτικού χαρακτήρα. Η ΕΣΣΔ (που γεννήθηκε επίσημα το 1922) γνωρίζει λοιπόν μια μικτή οικονομία όπου αναμειγνύονται ιδιωτικές και κρατικές δραστηριότητες (2)*.

Αυτή η περίοδος διακρίνεται από μια σημαντική επέκταση σε αρκετούς τομείς. Από την άποψη της οικονομίας, η παραγωγή το 1927-1928 κατάφερε να βρεθεί στο επίπεδο του 1913 αν και η ΕΣΣΔ σε σχέση με την τσαρική

* Οι αριθμοί σε αγκύλες στην συνέχεια του κειμένου αντιστοιχούν σε βιβλιογραφικές αναφορές, καταταγμένες στο τέλος του έργου θεματικά, και με αλφαβητική σειρά ανάλογα με τον συγγραφέα.

Ρωσία είχε χάσει την Φινλανδία, τις Βαλτικές χώρες, την Πολωνία, ένα μέρος της Ουκρανίας, όπως και ένα μέρος της Μολδαβίας, περιοχές που πριν τον πόλεμο έπαιζαν ένα σημαντικό οικονομικό ρόλο.

Το επίπεδο ζωής των χωρικών αυξήθηκε σημαντικά. Σε σχέση με το 1913, η κατά κεφαλή κατανάλωση αυξήθηκε κατά 14% για το κρέας, 42% για το γάλα, 25% για τα αυγά. Με αυτό τον τρόπο οι χωρικοί είχαν οφέλη από τη διανομή των εδαφών και την ακύρωση των χρεών. Εάν το 1913, το 69% των οικογενειών θεωρούνταν φτωχές ή πάφτωχες, αυτή η αναλογία περιορίστηκε το 1927 στο 33%. Στις δυτικές περιοχές (που περιλαμβάνουν την Ουκρανία, ένα κομμάτι της Λευκορωσίας και την Ευρωπαϊκή Ρωσία), που είναι ο «σιτοβολώνας», οι φτωχές οικογένειες αποτελούν μόλις το 30% των χωρικών, και οι πλούσιοι χωρικοί, (οι κουλάκοι), 2,2%, έναντι του συνολικού 3,7% όλης της ΕΣΣΔ.

Οι διανομή των εδαφών οδήγησε σε μια ισχυρή κοινωνική εξίσωση. Αυτή η εξίσωση ενισχύεται από την θριαμβευτική παρουσία της κοινότητας των χωρικών, και αυτού που εκείνη την εποχή αποκαλούν «αυθόρμητους συνεταιρισμούς» και το οποίο γίνεται καλύτερα αντιληπτό σαν μια μορφή συλλογικής αλληλοβοήθειας (*Συρπγιάγκα*). Στην πραγματικότητα αν και οι χωρικοί έχουν γη, δεν κατέχουν μέσα για την εκμετάλλευσή της. Ένα άροτρο είναι κάτι σπάνιο, και τα δρεπάνια δανείζονται. Στην Ουκρανία, σ' αυτά τα πλούσια εδάφη, μόνο 27% των εκμεταλλεύσεων κατέχουν τα ζώα για το όργωμα και τα μηχανήματα. Το 31,5% των εκμεταλλεύσεων χρησιμοποιούν την *συρπγιάγκα*. Οι παραδοσιακές συλλογικές δομές της «ρώσικης» αγροτιάς, σημαδεύουν την κατάσταση βαθιά (9).

Η εργατική τάξη αναδομείται με αργό ρυθμό στην βιομηχανία περνόντας από το 1,8 εκατομμύρια το 1923-1924 στα 3,6 εκατομμύρια το 1928. Το επίπεδο ζωής της βελτιώνεται σημαντικά σε σχέση με τα προπολεμικά δεδομένα. Η μέση κατανάλωση τροφίμων είναι ανώτερη από αυτή των προνομιούχων προεπαναστατικών εργατών, όπως ήταν οι τυπογράφοι. Μια διατροφή στηριγμένη στα δημητριακά, δίνει τη θέση της σε μια διατροφή πιο ισορροπη-

μένη όπου εμφανίζονται, κρέατα, λαχανικά και φρούτα. Αυτή η βελτίωση είναι μεγαλύτερη καθόσον ο χρόνος εργασίας ελαττώνεται (η εργάσιμη μέρα περνά από τις 9 στις 7.7 ώρες), ενώ ο κώδικας εργασίας του 1922, παραπλήσιος με την δυτικοευρωπαϊκή και ιδιαίτερα την γερμανική κοινωνική νομοθεσία, εξασφάλιζε νέες κοινωνικές εγγυήσεις στους εργαζόμενους (2).

Πίσω από αυτή την επέκταση επωάζεται μια κρίση. Πρώτα στην ύπαιθρο, όπου η έλλειψη των μέσων καλλιέργειας γίνεται αισθητή εντονώτερα καθόσον η βιομηχανία δεν μπορεί να εφοδιάσει τους χωρικούς με αυτά που έχουν ανάγκη. Η μεγάλη κρατική βιομηχανία δεν είναι ικανή να εξασφαλίσει στην ύπαιθρο τα απλά εργαλεία που λείπουν τρομερά, και η κυβέρνηση εμποδίζει την ανάπτυξη συνεργατικών ή ιδιωτικών επιχειρήσεων με περισσότερο προσαρμοσμένες παραγωγές. Τα πρώτα τρακτέρ, που παραδόθηκαν το 1925, παραμένουν εκτεθειμένα μπροστά στην έδρα του τοπικού εργατικού συμβουλίου, (σοβιέτ) και λόγω έλλειψης καυσίμων, ανταλλακτικών και προσωπικού ικανού να τα κάνει να λειτουργήσουν, δεν παίζουν παρά ένα ρόλο επίδειξης. Οι μεσαίοι και φτωχοί χωρικοί εκδηλώνουν ανοιχτά την αγανάκτησή τους μπροστά σ' αυτά τα απρόσιτα μηχανήματα τη στιγμή που οι ίδιοι δεν έχουν τα πιο απλά εργαλεία. Η άνοδος των τιμών των βιομηχανικών αγαθών ενώ οι τιμές των γεωργικών παραμένουν στάσιμες διευρύνει ακόμη περισσότερο την δυσαρέσκεια, πράγμα που μεταφράζεται σε μια τάση αναδίπλωσης στον εαυτό τους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, σε διακοπή των πωλήσεων δημητριακών, ιδιαίτερα από τους μεσαίους και φτωχούς χωρικούς, που θέτει σε κίνδυνο το 1927 και 1918 τον ανεφοδιασμό των πόλεων (2) (6) (9).

Στην πόλη, η ΝΕΠ προκάλεσε αρχικά μια μεγέθυνση των εισοδηματικών αποκλίσεων: κάποιες κατηγορίες μισθωτών προάχθηκαν (ειδικευμένοι εργάτες, «ειδικοί»), και πλουτισμό των ανθρώπων της ΝΕΠ, των εμπόρων και των κερδοσκόπων που κερδίζουν από την ΝΕΠ. Από την άλλη μεριά δεν κατάργησε την ανεργία. Το 1925-1926 κτυπά ένα εκατομμύριο ανθρώπους, και ενάμιση εκατομ-

μύριο το 1928-1929. Τα αίτια αυτής της κατάστασης είναι αντικείμενο συζήτησης. Για τους σοβιετικούς ιστορικούς, η ανεργία προέρχεται από την ανεπάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Ο συνδικαλιστικός τύπος της εποχής όμως δείχνει ότι το ίδιο διάστημα οι υπερωρίες αυξάνονται με ταχύτητα, μέχρι που να αντιπροσωπεύουν το ισοδύναμο της απασχόλησης 30% μέχρι 60% των ανέργων, και ότι οι εθνικοποιημένες βιομηχανίες απολύουν κατά προτεραιότητα ειδικευμένους εργάτες, μέλη του συνδικάτου. Σαν αποτέλεσμα από το 1923-1924 ξέσπασαν αρκετές απεργίες. Σαν αίτιο έχουν γενικά τις υπερωρίες, την εντατικοποίηση και την γενίκευση της εργασίας με το κομμάτι (που αγγίζει 61,6% των εργαζομένων στο 1927-1928). Εάν σε εθνικό επίπεδο, το συνδικάτο (που διευθύνεται από «την κομμουνιστική ομάδα») φαίνεται συχνά να σιωπά, (μια και τα μέτρα που ήταν προβληματικά είχαν παρθεί από άλλα μέλη του κόμματος, του VSNKh, και είχαν εγκριθεί από την κυβέρνηση), τα τοπικά και περιφερειακά τμήματα ήταν πολύ μαχητικά. Οι διευθυντές (από τους οποίους πολλοί ήταν «κόκκινοι διευθυντές», πάει να πει αγωνιστές του κόμματος) παραπονιόντουσαν συχνά στον τύπο για την «συνδικαλιστική δικτατορία».

Η εισαγωγή το 1927-1928 της «πρωτοπόρας εργασίας» της «σοσιαλιστικής άμιλλας» των «διακρίσεων εργασίας» και μορφών χρονικής απασχόλησης που διαιρούν απόλυτα την ζωή των εργαζομένων (το επτάωρο σε δύο περιόδους των τρισήμιση ωρών που χωρίζονται από τετράωρο διάλλειμα: δουλειά από τις 7.00 μέχρι τις 10.30 μετά από τις 14.30 μέχρι τις 18.00 για την πρώτη ομάδα για την δεύτερη, σε μερικά εργοστάσια) και από τις 10.30 μέχρι τις 14.00 και από τις 18.30 μέχρ τις 21.30 αποτελούν αντίστοιχα μέτρα καταναγκασμού. Με αυτό τον τρόπο αυτά τα μέτρα θεωρήθηκαν από τους εργαζόμενους, που τα καταδίκαζαν στον τύπο και τις συνδικαλιστικές συγκεντρώσεις σαν «sweating system» (σύστημα ιδρωκοπήματος») (20), και φτάνουν μέχρι να μιλούν για κρατικό καπιταλισμό.

2. Η σοβιετική βιομηχανική επανάσταση

Από τότε ολόκληρη η οικονομία υποβάλλεται σε ένα πεντάχρονο σχέδιο. Η φύση των προϊόντων, οι ποσότητες που θα παραχθούν προσδιορίζονται από το σχέδιο. Η παραγωγή ελέγχεται από τα παραγωγικά υπουργεία (υπάρχει υπουργείο χάλυβα, υπουργείο άνθρακα, κλπ) που μέχρι το 1940 αποκαλούνται «κομισαριάτα». Οι αποφάσεις, για τις ποσότητες που θα παραχθούν, τον τόπο εγκατάστασης των εργοστασίων, τις τεχνικές που θα χρησιμοποιηθούν συχνά αλλάζουν στην διάρκεια, εκτέλεσης του σχεδίου. Οι διευθυντές ελαχιστοποιούν τις δυνατότητές τους και στέλνουν τις ελάχιστες δυνατές πληροφορίες στις κεντρικές διαχειρήσεις για να προστατευτούν από τις υπερβολικές απαιτήσεις. Η ελλειπής πληροφόρηση και ο αυθαίρετος χαρακτήρας των αποφάσεων κάνουν εικονικό κάθε οικονομικό υπολογισμό. Η λογιστική αυτονομία των επιχειρήσεων, το Khozvatchet είχε καθήκον παρ' όλα αυτά να επιτρέπει να αποδειχθεί η αποδοτικότητά τους — είναι αυτό που οι σοβιετικοί οικονομολόγοι αποκαλούν «έλεγχο με το ρούβλι». Ο οικονομικός αυτός έλεγχος γίνεται ανεφάρμοστος από τον υπερπληθωρισμό της εποχής των σχεδίων (αυξήσεις από 300% μέχρι 600% από το 1928 μέχρι το 1934), την αυξομείωση των τιμών (αυτές των παραγωγικών αγαθών έχουν οριστεί τεχνητά χαμηλές για να προτρέψουν τις επιχειρήσεις να επενδύσουν), την απεριόριστη πρόσβαση των επιχειρήσεων στις πιστώσεις (αρκεί γι' αυτό να γίνει ελλειματικός ο τρέχων λογαριασμός τους στην κρατική τράπεζα, την Γκοσμπάνκ), (10).

Το πέρασμα στη σχεδιοποιημένη οικονομία μεταφράζεται ουσιαστικά, από μια προτεραιότητα στη βαριά βιομηχανία που ρίχνει στην υπόλοιπη οικονομία το βάρος των καταναγκασμών μέσα στην πιο μεγάλη αναρχία (10).

Το πέρασμα από την ΝΕΠ στην περίοδο των πεντάχρονων σχεδίων μεταφράζεται σε ένα βίαιο και βαθύ μετασχηματισμό της σοβιετικής κοινωνίας. Το 1945 στην Γιάλτα, στη διάρκεια συζητήσεων με τον Τσώρτσιλ, ο Στάλιν σύγκρινε αυτή την περίοδο με μια καινούργια επανάσταση, με δυσκολίες «χειρότερες από αυτές του εμφύλιου πολέμου».

Η κολλεκτιβοποίηση της γεωργίας

Για να πραγματοποιηθεί μια γρήγορη εκβιομηχάνιση, πρέπει πρωταρχικά να κολλεκτιβοποιηθεί η γεωργία (4). Πρόκειται για την συγκέντρωση των αγροτών σε συνεργατικά αγροκτήματα, τα κολχόζ.

Τα αγροκτήματα αυτά όμως διευθύνονται συχνά από ακτιβιστές του κόμματος που προσπαθούν μάλλον να επιτύχουν τις μεγαλύτερες δυνατές παραδόσεις στο κράτος, παρά να αναπτύξουν την γεωργία. Πραγματικά, τα κολχόζ είναι υποχρεωμένα να παραδίνουν ένα μέρος της συγκομιδής τους στο κράτος. Η τιμή που τους πληρώνεται διατηρείται χαμηλή σχετικά με τις τιμές της βιομηχανίας ενώ οι σπόροι, τα υλικά, τα λιπάσματα πωλούνται ή νοικιάζονται ακριβά. Το υπόλοιπο των δημητριακών που αφήνεται στους χωρικούς περνάει από τα 62,6 εκατομμύρια τόννους το 1928 στα 34 εκατομμύρια το 1935, προκαλώντας τον λιμό. Οι χωρικοί που αντιστέκονται στην κολλεκτιβοποίηση θεωρούνται κουλάκοι. Χωριά ολόκληρα εξορίστηκαν, άλλα αφέθηκαν με καταστροφικές συνέπειες χωρίς σπόρους για να τιμωρηθούν που δεν έχουν πραγματοποιήσει τις παραδόσεις που τους αναλογούν. (14α) Ο Κίρωφ θα παραδεχτεί ότι είχε διατάξει χωρικούς της περιοχής του Λένινγκραντ να σπείρουν πάνω στο χιόνι.

Όλα αυτά τα στοιχεία κάνουν την κολλεκτιβοποίηση ένα εγχείρημα οικονομικά καταστροφικό και θανατηφόρο. Παρόλο που τα καλλιεργούμενα εδάφη αυξήθηκαν σημαντικά, η παραγωγή ελαττώνεται από τα 77 στα 59 εκατομμύρια τόννους από το 1930 στο 1936. Η πείνα που μαστίζει την Ουκρανία από το 1931 μέχρι το 1933 κόστισε χωρίς αμφιβολία ανάμεσα στα τρία και τα πέντε εκατομμύρια νεκρούς· άλλες περιοχές δοκιμάστηκαν επίσης σκληρά, όπως η κοιλάδα του Βόλγα ή η Λευκορωσία. Οι συνθήκες των μετακινήσεων είναι τόσο σκληρές ώστε αρκετοί εξορισμένοι χωρικοί πεθαίνουν στη διάρκεια του ταξιδιού από πείνα και αρρώστια. Ξαναεμφανίζονται ο τύφος και η χολέρα που είχαν τιθασσευτεί μετά τον εμφύ-

λιο πόλεμο. Η κολλεκτιβοποίηση όμως είχε σαν αποτέλεσμα να δομήσει την αγροτιά, σύμφωνα με τις επιθυμίες της εξουσίας (14β) σε τυπικά, συνεταιρικές εκμεταλλεύσεις, που ελέγχονται στενά από την διοίκηση. Αυτή η τελευταία αποφασίζει αυθαίρετα για τον αριθμό των ημερών που οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν στο κολχόζ και τον υπολογισμό της αμοιβής του μεροκάματου (*τρουντοντέν*). Οι ενεργητικές και παθητικές αντιστάσεις υποχρέωσαν σε μια παύση την κολλεκτιβοποίηση, το 1930-1931 και ανάγκασαν την εξουσία να επιτρέψει στους χωρικούς την επικαρπία μιας ελάχιστης οικογενειακής εκμετάλλευσης: το κομμάτι. Το γεωργικό υλικό έχει παραδοθεί στους MTS, τους σταθμούς μηχανημάτων και τρακτέρ που νοικιάζουν την χρήση τους στα κολχόζ.

Η βιασμένη βιομηχανοποίηση

Η άλλη όψη της κολλεκτιβοποίησης είναι η βιομηχανοποίηση (4), που πραγματοποιήθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς. Είναι αυτό που ο τύπος της εποχής αποκαλεί «σταλινικό ρυθμό». Ο ισολογισμός της βιομηχανοποίησης εμφανίζεται πολύ περισσότερο θετικός· παρ' όλα αυτά ακόμη και εκεί πρέπει οι κρίσεις να διαφοροποιηθούν, καθόσον οι στατιστικές μπορούν να χρησιμοποιηθούν (και χρησιμοποιήθηκαν) από τους μεν και από τους δε με επιδεξιότητα. Η βαριά βιομηχανία γνώρισε αναμφισβήτητα μια βαθιά μεταβολή. Από την μια μεριά η δημιουργία πολυάριθμων κέντρων εκμετάλλευσης του άνθρακα και του σιδήρου, γέννησε γιγάντιες μεταλλουργικές εγκαταστάσεις στα Ουράλια και την δυτική Σιβηρία. Η εποχή των μεγάλων σοβιετικών υδροηλεκτρικών κέντρων αρχίζει με το φημισμένο φράγμα του Δνείπερου, που ολοκληρώθηκε τον Οκτώβρη του 1932. Ο οικονομικός χάρτης της ΕΣΣΔ μεταβλήθηκε, ιδιαίτερα με την μετάθεση του κέντρου βάρους της οικονομίας προς τα ανατολικά: Το Μαγκνιτογκόρσκ — που φτιάχτηκε από το μηδέν το 1929 και που ανέρχεται σε 150.000 κατοίκους το 1934 — το Κουζνέτζ, η Καραγκαντά είναι τα μεγάλα επιτεύγματα της περιόδου. Η βιομηχανία αρχίζει να διεισδύει και στην κεντρική Α-

σία.

Για την βιομηχανία χρειάζονται όμως και άνθρωποι. Θα είναι τα εκατομμύρια των χωρικών που δραπετεύουν από την ύπαιθρο και τη πείνα. Ο αριθμός των εργατών περνά από τα 3,6 εκατομμύρια το 1926-1927 σχεδόν στα 10 εκατομμύρια το 1940. Οι μισθωτοί θα αντιπροσωπεύουν σχεδόν 29 εκατομμύρια ανθρώπους το 1930, και ο πληθυσμός των πόλεων 56 εκατομμύρια. Οι παλιές βιομηχανικές μητροπόλεις πλημμυρίζουν από μια μάζα νέων εργατών, που εγκαθίστανται σε παραπήγματα ή σε τεράστιες ντενεκεδουπόλεις που αναπτύσσονται στην περιφέρεια. Καινούριες πόλεις φυτρώνουν όπως το Μαγκνιτογκόρσκ, ένα τεράστιο μεταλλουργικό κέντρο κατασκευασμένο πάνω σε μια πλουσιώτατη φλέβα σιδήρου. Ο κόσμος εκεί ζει κάτω από αντίσκηνα με 30° πάνω απ' το μηδέν το καλοκαίρι και 30° κάτω από το μηδέν το χειμώνα. Οι ελεύθεροι εργάτες βρίσκονται δίπλα στους εξόριστους (20% εργατικού δυναμικού σ' αυτή την περιοχή), κρατούμενους «σε αναστολή» που το βράδυ επιστρέφουν στη φυλακή για να κοιμηθούν (14β).

Η κολλεκτιβοποίηση και η βιομηχανοποίηση προκαλούν τεράστιες μετακινήσεις. Εκατομμύρια ανθρώπων μετατοπίζονται. Εξόριστοι οδηγημένοι στην Σιβηρία αμνηστευμένοι που επιστρέφουν στο χωριό τους, αγρότες που «ανεβαίνουν» στις πόλεις, εργάτες που περνάνε από το ένα εργοστάσιο στο άλλο, από την μια πόλη στην άλλη. Απόκληροι που πηγαίνουν εκεί που η καταπίεση τους φαίνεται λιγότερη, περισσότερο χωρικοί, παρά εργάτες ακόμη, ταξιδεύοντας από γιαπί σε γιαπί. Η οργάνωση της εργασίας είναι χαοτική, τα εργαστήρια αλλάζουν παραγωγή από την μια μέρα στην επόμενη και δεν κατέχουν ούτε όλα τα απαραίτητα εργαλεία ούτε τις πρώτες ύλες. Διευθύνονται από εργάτες που προάχθηκαν σε τεχνικούς ή από νέους φοιτητές που ανακηρύχθηκαν στα γρήγορα μηχανικοί. Οι νέοι εργάτες συχνά ἀγράμματοι βρίσκονται αντιμέτωποι με μηχανήματα που απαιτούν ιδιαίτερη επιδεξιότητα. Αλλά πρέπει να τραβήξουν μπροστά. Αυτός που έχει αντιρρήσεις, που προσπαθεί να υπενθυμίσει στους υπεύθυνους την σημασία της πραγματικότητας είναι «σαμποτέρ».

Τα χρόνια της τρομοκρατίας

Όλα έχουν μετασχηματιστεί, κοινωνικές και οικονομικές δομές. Το καθεστώς προσπαθεί να βάλει την κοινωνία μέσα στο πλαίσιο που έχει θέσει ακόμα και με τη βία αν χρειάζεται.

Θα χρησιμοποιήσει μια διπλή τρομοκρατία. Κατ' αρχήν αστυνομική και πολιτική, με την εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων, την καταπίεση των αγροτών, την κατάργηση οτιδήποτε από κοντά ή από μακριά μοιάζει με αυτόνομη οργάνωση: το συνδικάτο μετατρέπεται σε μέσο προώθησης της παραγωγής. Οικονομική τρομοκρατία επίσης: όταν οι χωρικοί δεν θέλουν να ενταχθούν στο κολχόζ τους οδηγούσε σε λιμοκτονία. Το επίπεδο ζωής των εργατών πέφτει σημαντικά ανάμεσα στο ένα τρίτο και το μισό (βλ. πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΜΙΣΘΩΝ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΚΑΙ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ (1928 = 100)

	Γ. Παβλέφσκυ	Ε. Ζαλέσκυ	Γ. Τσάπμαν	Ν. Γιάζνυ	Σ. Προκόποβιτς	Σ. Σβαρτς
1928	100	100	100	100	100	100
1931						40
1932	33	42,5		50		
1937	66	56,1	58 με 85	57,6	43	75 με 80
1940	73	52,3	57 με 80	52,5	42	

Οι υπερωρίες, το δεκαεξάωρο, είναι συχνά η μόνη λύση για να μην πεινάει κάποιος. Εγκαθίσταται η πείνα τα καταναλωτικά αγαθά μπαίνουν στο δελτίο. Τα δελτία όμως δεν αποτελούν μια εγγύηση. Για το κρέας το γάλα δεν αντιστοιχούν παρά στο 50% της ποσότητας που αναφέρουν και μερικές φορές λιγότερο. Σε αυτόν τον πίνακα πρέπει ακόμη να προστεθεί η αυθαιρεσία των μικροϋπαλλήλων του κόμματος. Είναι πραγματικά σε θέση να αποφασίζουν για τη ζωή ή τον θάνατο των ανθρώπων.

Μετά το 1939, η τρομοκρατία που βαραίνει τους εργαζόμενους, θεσμοποιείται μέσα στην εργατική νομοθεσία. Η απουσία, ακόμη και με ιατρικό πιστοποιητικό μετατρέπεται σε έγκλημα (που τιμωρείται από έξι μήνες μέχρι τρία χρόνια φυλάκιση). Και επειδή αυτό δεν αρκεί, οι καθυστερήσεις, ταυτίζονται με την απουσία. Στη συνέχεια αποτελεί αδίκημα η μή αναφορά των καθυστερήσεων (από τον επιστάτη ή τον διευθυντή). Τέλος ο δικαστής που δεν θα εφάρμοζε αυτό το νόμο με αρκετή αυστηρότητα υπόκειται στην ίδια ποινή (20).

Μια τέτοια κατάσταση μετασχηματίζει βαθιά το ρόλο της εργασίας, και του εργαζόμενου. Για να επιτευχθεί ο έλεγχος της υπερβολικής κινητικότητας των ανθρώπων, παίρνονται μέτρα που συνδέονται με τις τσαρικές παραδόσεις: είναι η εισαγωγή του βιβλιαρίου εργασίας (Γενάρης του 1931), και μετά του διαβατηρίου για μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας. (Δεκέμβρης του 1932). Οι χωρικοί, που είναι στερημένοι από αυτό το τελευταίο, δεν έχουν θεωρητικά, πλέον το δικαίωμα να εγκαταλείψουν το Κολχόζ. Ξαναβρίσκονται δεμένοι με τη γη. Σα συνέπεια της εισαγωγής αυτών των μέτρων, ελαττώνεται το turn over, στην βιομηχανία, αλλά παραμένει ακόμα σημαντικό: περνάει από το 100% και πάνω στο 60% ή 80%. Μετά το 1934, ο ρυθμός της κατασκευής νέων εργοστασίων τείνει να ελαττωθεί, αλλά η ανακύκλωση του προσωπικού διατηρείται σε ψηλό επίπεδο, πράγμα για το οποίο θα αρκούσε μόνο ο ανταγωνισμός των διευθυντών που δεν διστάζουν να παραβιάζουν το νόμο ανοικτά, να εκμαυλίζουν τους εργάτες άλλων εργοστασίων και να στέλνουν πράκτορές τους στα κολχόζ.

Διαμορφώνεται μια ιεραρχία των εργατών. Ο εξόριστος, ο «εκτοπισμένος» (ελεύθερος, αλλά χωρίς δικαίωμα να αλλάξει απασχόληση), ο «τιμωρημένος», (υποχρεωμένος να κάνει υπερωρίες χωρίς ανταπόδοση), ο εργάτης που εκτιμιέται περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα με την εργατική ή αγροτική του καταγωγή, και τελικά ο «πραγματικός προλετάριος», πάει να πει ο υπεύθυνος του κόμματος. Με αυτή την έννοια ο σοβιετικός τύπος της εποχής δεν χρησιμοποιεί πλέον τον όρο προλετάριος για

να περιγράψει τους εργαζόμενους στην βιομηχανία. Γι' αυτόν αρκετά συχνά πρόκειται για «μικροαστούς», βλέπε κουλάκους, που έχουν εισχωρήσει στα εργοστάσια. Έτσι για την «υπερπρολεταριακή» ιδεολογία που χαρακτηρίζει τα χρόνια της κολλεκτεβοποίησης (1929-1933), οι εργάτες δεν είναι «προλετάριοι» (14β).

Μια νέα οργάνωση της εργασίας

Όλοι οι μετασχηματισμοί συνεισφέρουν στην γέννηση μιας νέας οργάνωσης της εργασίας. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι εργαζόμενοι δεν έχουν καμμιά ειδικότητα. Τα μηχανήματα που τους έχουν εμπιστευτεί, συχνά αντίγραφα γερμανικών αντίστοιχων των αρχών της δεκαετίας του είκοσι, απαιτούν μια σημαντική γνώση χειρισμού. Το οικονομικό χάος, η απουσία συνθέτων συστημάτων όπως οι «αναφορείς» καθιστούν αδύνατη την προσφυγή στην εργασία αλυσσίδας. Έτσι το 1937 στην αυτοκινητοβιομηχανία Γκόρκυ που φτιάχτηκε πάνω στα σχέδια του εργοστασίου της Ford στο Dearborn, η παραγωγικότητα του σοβιετικού εργάτη, ήταν από δύο έως τρεις φορές κατώτερη από αυτή του αμερικάνου εργάτη το 1937.

Η αναγκαιότητα να φτιαχτούν τα στελέχη για τη νέα βιομηχανία πάνω στη δουλειά έχει σαν αποτέλεσμα η ικανότητά τους να είναι συχνά ελάχιστα ανώτερη από αυτή των εργατών που διευθύνουν. Όλες οι απόπειρες να εφαρμοστεί μια λειτουργική ιεραρχία, αποτυγχάνουν.

Το μόνο στοιχείο νομιμοποίησης των στελεχών είναι η πληρεξουσιότητα της εξουσίας. Αν και η ΕΣΣΔ προικίζεται, σιγά-σιγά, με καλούς μηχανικούς στο επίπεδο της αντίληψης των προϊόντων, γνωρίζει μια σοβαρή κρίση μεσαίων στελεχών. Αυτή η κατάσταση γίνεται σοβαρότερη εξαιτίας της δυσπιστίας της ανώτερης εξουσίας, που θεωρεί συχνά τα μεσαία στελέχη σαν μια ομάδα που περνάει την ώρα της προσπαθόντας να επινοήσει δυσκολίες για να δικαιολογήσει την μη πραγματοποίηση του σχεδίου.

Αυτή η κρίση και η λανθάνουσα καχυποψία θα οδηγήσουν σε μια απόπειρα να υπερπηδηθεί το πρόβλημα: μερικοί εργάτες να γίνουν «στελέχη» μέσα στο εργαστήριο παραγωγής. Πρόκειται για μια από τις λογικές του σταχανοβισμού. Ο ανθρακωρύχος Σταχάνωφ έγινε διάσημος κονιορτοποιώντας, στην διάρκεια ενός επιμελημένα σκηνοθετημένου διαγωνισμού, όλες τις νόρμες παραγωγής. Το παράδειγμά του αντιγράφτηκε σε περισσότερους τομείς: υφαντουργεία, αυτοκίνητα, εργαλειομηχανές, σιδηρόδρομους.

Ο σταχανοβισμός στην πραγματικότητα αναφέρεται σε διάφορες πραγματικότητες: σε από κάθε άποψη στημένα ρεκόρ, αλλά και σε πρωτοβουλίες των σχετικά ειδικευμένων εργατών να αναδιοργανώσουν το εργαστήριό τους, ξεπερνώντας το πρόβλημα της στελέχωσης. Είναι πάνω σε αυτό το ζήτημα που η εξουσία, και ιδιαίτερα ο Στάλιν επέμειναν στο τέλος του 1935 και τις αρχές του 1936. Το γιατρικό έκανε χωρίς αμφιβολία περισσότερο κακό από την αρρώστια καθόσον, σε πολυάριθμα εργοστάσια το κίνημα αυτό μείωσε την παραγωγή. Ο σταχανοβισμός έγινε απλά το μέσο για να αυξηθούν οι ρυθμοί της δουλειάς, (πράγμα που απέφερε στους σταχανοβίτες το μίσος και τα κτυπήματα των άλλων εργατών). (16). Η κλασσική μορφή οργάνωσης της εργασίας στη Σοβιετική Ένωση, αποτελείται από μια υπερβολικά ιεραρχική διεύθυνση της εργασίας, με «αντικειμενικούς στόχους», «διαταγές» και μια υπερβολικά άκαμπτη υποταγή.

Βαθιά ανανέωση της εργατικής τάξης

Στη διάρκεια του εμφύλιου πόλεμου, της ΝΕΠ, και μετά στην περίοδο των πεντάχρονων σχεδίων, η εργατική τάξη ανανεώθηκε αρκετές φορές. Από το 1914 ως το 1922 πολυάριθμοι εργάτες εγκατέλειψαν τα εργοστάσια. Κάποιοι έφυγαν για το «μέτωπο», έγιναν στελέχη του κόκκινου στρατού ή του κρατικού μηχανισμού, και ήταν τέτοιες συνθήκες ώστε αρκετές από αυτές τις αναχωρήσεις, λόγω θανάτου ή της απόκτησης μιας νέας κοινωνι-

κής θέσης, να ήταν χωρίς επιστροφή. Μια ανάλογη κίνηση έλαβε χώρα από το 1928 ως το 1939. Στα 3,6 εκατομμύρια εργάτες του 1928, 377.000 προάχθηκαν σε διοικητικές θέσεις, (αυτούς που ονομάζουν *πράκτικι*), 708.000 μπήκαν σε τεχνικές σχολές, 775.000 σε ανώτερες σχολές ή στο πανεπιστήμιο και 550.000 έγιναν στελέχη των «σταθμών μηχανών και τρακτέρ» (τα MTS). Ο συνολικός αριθμός των αναχωρήσεων, 2,4 εκατομμύρια, είναι ίσως διογκωμένος από το γεγονός ότι ορισμένοι εργάτες κατάφεραν να περάσουν από μια τεχνική σχολή σε μια ανώτερη, αλλά συνολικά από τους εργάτες που υπήρχαν το 1928 ανάμεσα στους μισούς και τα δύο τρίτα εγκατάλειψαν τα εργοστάσια. Το 1937 στα 9,1 εκατομμύρια βιομηχανικών εργατών έχουν έρθει από την επαρχία ανάμεσα στα 7 και 7,9 εκατομμύρια. Ο πόλεμος προκάλεσε μια τρίτη ανανέωση. Η απογραφή του 1958 έδειχνε, ότι, από τους μισθωτούς της βιομηχανίας, 83,1% είχαν φθάσει μετά το 1938, και ότι μόλις 5,5% βρισκόντουσαν ήδη εκεί το 1933.

Αυτές οι ανανεώσεις προκάλεσαν μια ισχυρή κάθετη κινητικότητα, ιδιαίτερα κατά την σταλινική περίοδο (8). Πολιτικοί καθοδηγητές πρώτου μεγέθους όπως ο Μπρέζνιεφ, ο Γκρομύκο, ο Ουστίνωφ, αποτελούν μέρος από αυτά τα κύμματα των εργατών που πήραν προαγωγή· και η δυνατότητα των υπευθύνων της εποχής να πραγματοποιήσουν κοινωνική προαγωγή, έγινε καταπραϋντικό στην αδυναμία της ενσωμάτωσης και της προτροπής για εργασία των εργατών μέσα από την κατανάλωση.

3. Από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην σημερινή ΕΣΣΔ.

Η χιτλερική εισβολή ρίχνει την ΕΣΣΔ από το 1941 ως το 1945 σε μια τρομερή δοκιμασία. Στο δημογραφικό επίπεδο, προκαλεί την εξαφάνιση 20 εκατομμυρίων ανθρώπων, πολιτών και στρατιωτών. Αυτή η νέα αφαίμαξη συμβάλλει στο να μετασχηματίσει την δομή του ενεργού πληθυσμού, διογκώνοντας την θέση των γυναικών (56% του

ενεργού πληθυσμού το 1945· αυτός ο αριθμός θα ξαναπέσει στο 47% το 1950, αλλά δεν ήταν παρά το 39% το 1940). Πέρα απ' αυτό, ο πόλεμος υποχρέωσε να μεταφερθούν ολόκληρα εργοστάσια προς τα Ουράλια, πράγμα που επέτρεψε να συνεχιστεί η παραγωγή πολεμοφοδίων. Βέβαια, όταν έγινε ειρήνη παρατηρείται μια αντίστροφη κίνηση και οι δυτικές περιοχές ξαναποκτούν την σπουδαιότητά τους για την βιομηχανία. Παρ' όλα αυτά παραμένει ένα σημαντικό βάρος της ζώνης των Ουραλίων σε ορισμένες δραστηριότητες όπως οι μηχανικές κατασκευές, και μια μετακίνηση πληθυσμών που θα συνεχιστεί μέχρι την αρχή της δεκαετίας του πενήντα.

Ο πόλεμος μεταφράστηκε επίσης και σε ένα μετασχηματισμό του γεωγραφικού πλαισίου. Η ΕΣΣΔ προσάρτησε τις Βαλτικές χώρες, ένα κομμάτι της Φινλανδίας, ανακτά την Ουκρανία, την Λευκορωσία και ένα κομμάτι της Ρουμανίας (Μολδαβία), και περιοχές στην Άπω Ανατολή που χάθηκαν μετά τον πόλεμο του 1905 με την Ιαπωνία. Αυτές οι επεκτάσεις επιτρέπουν να «αναπληρωθεί» ένα τμήμα από τις απώλειες που οφείλονται στον πόλεμο. Αλλά κάνουν αναγκαία την υποταγή νέων πληθυσμών στις πολιτικές και κοινωνικές δομές της ΕΣΣΔ.

Ο πόλεμος οδηγεί επίσης στην ανανέωση της καταναγκαστικής εργασίας: γερμανοί αιχμάλωτοι πολέμου (ορισμένοι θα παραμείνουν κρατούμενοι μέχρι το 1955), αλλά επίσης και σοβιετικοί «ένοχοι» επειδή συλληφθήκανε και κατόρθωσαν να επιβιώσουν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, ή ακόμη στρατιώτες και αξιωματικοί που εκφράσανε αμφιβολίες για τις στρατιωτικές ικανότητες του Στάλιν, αποκαθιστούν την δουλική χειρωνακτική εργασία που αυτή την εποχή αντιπροσωπεύει από 4 μέχρι 13,5 εκατομμύρια ανθρώπων σύμφωνα με τις διάφορες πηγές (βλ. πίνακα 2). Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν ολόκληροι λαοί που εξορίστηκαν προς τη Σιβηρία ή την κεντρική Ασία (όπως οι Τατάροι της Κριμαίας) με την κατηγορία της συνεργασίας με τον εισβολέα.

Τέλος, και δεν είναι διόλου μικρότερες από τους μετασχηματισμούς που προκλήθηκαν από την σύγκρουση, οι σχέσεις ανάμεσα στον πληθυσμό και την εξουσία μετα-

σχηματίστηκαν αρκετά βαθιά. Ο πόλεμος δίνει μια νέα νομιμότητα στους σοβιετικούς καθοδηγητές.

Αυτό το φαινόμενο είναι αισθητό τόσο από τις επίσημες μαρτυρίες όσο και από αυτές των αντιπάλων: όσο βάρβαρο και αν ήτ ν, το σταλινικό καθεστώς θριάμβευσε πάνω σε μια χειρότερη αγριότητα. Η νίκη, ακόμα και με το τίμημα ανήκουστων βασάνων, από τα οποία ένα μεγάλο κομμάτι θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί, (όταν σκεφτεί κανείς την έλλειψη προετοιμασίας του 1941 ή τις επιθέσεις της Άνοιξης του 1942 όπου οι στρατιώτες ξεκινούσαν για έφοδο με 10 σφαίρες ο καθένας), ενοποιεί την κοινωνία που είχε συντριβεί, θρυμματιστεί, ατομικοποιηθεί από την «δεύτερη επανάσταση».

Από το 1945 ως το 1953, η ΕΣΣΔ γνωρίζει τις δυσκολίες και τις ασυναρτησίες της δεκαετίας του τριάντα, που επιβαρύνονταν από τις ανθρώπινες και υλικές απώλειες του πολέμου. Το τέταρτο σχέδιο, (το λεγόμενο της ανασυγκρότησης) που αρχικά προέβλεπε μια κάποια προτεραιότητα στην κατανάλωση αλλάζει γρήγορα. Η βαριά βιομηχανία καταβροχθίζει την «μερίδα του λέοντος». Η χρηματοδότηση νέων και σημαντικών επενδύσεων οδηγεί σε νέες πιέσεις πάνω σε μια γεωργία που δεν έχει ακόμη αναρρώσει. Ο λιμός του 1947 στην Ουκρανία είναι η συνέπεια αυτού του γεγονότος. Η γεωργική έξοδος ξαναρχίζει. Το τέταρτο σχέδιο προέβλεπε μια αύξηση του αριθμού των εργατών κατά τρία εκατομμύρια ανάμεσα στο 1946 και 1950. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για 8,5 εκατομμύρια, από τα οποία τα 2 εκατομμύρια μέσα σε ένα χρόνο ανάμεσα στο 1949 και 1950. Η χρέωση των κολχόζ αναπτύσσεται. Οι υποχρεωτικές παραδόσεις γίνονται σε τόσο χαμηλές τιμές, ώστε τα αγροκτήματα χρεώνονται στο τετραπλάσιο ή πενταπλάσιο ύψος της αξίας των κεφαλαίων τους για να αγοράσουν υλικό και σπόρους. Τέλος η εξουσία φέρνει πολλαπλούς περιορισμούς στην εκμετάλλευση του ατομικού αγροτοτεμαχίου. Αυξάνει τους φόρους πάνω στην παραγωγή του σε τέτοιο σημείο ώστε οι χωρικοί σφάζουν τα μικρά ζώα, τα πουλερικά που εκτρέφανε μέχρι τότε (15).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩΝ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ (σε εκατομμύρια).

	(α) Ντάλλιν και Νικολαγέφσκυ	(β) Σβάρτς	(γ) Τιμάσεφ	(δ) Αφτορχάνωφ	(ε) Ν. Γιάσνυ	(ζ) Μπέρκσον και Ήσον
1931-1933	2	—	—	2,5	—	—
1935-1936	5-6	—	2	11,5	3,5 (1940)	—
1946-1950	8-11	13,5	4	13,5	—	3,5

	(η) Σβιανιέβιτς	(θ) Κόνκεστ	(ι) Σολτζενίτσιν	(κ) Ρόζεφηλντ (1)	(κ) Ρόζεφηλντ (2)
1931-1933	—	5	—	3,4-5,6	2,7-4,5
1935-1936	6,9	7,6	—	7-9	7,2-8,6
1946-1950	—	9	10-12	12	9,7

Πηγές: (α) J. DALLIN και B.I. NIKOLAEVSKY, Καταναγκαστική εργασία στη Σοβιετική Ρωσία, Hollis & Carter, Λονδίνο 1938, σ. 52-86.

(β) H. SCHWARTZ, *«Κριτική των εκτιμήσεων των ρώσικων οικονομικών στατιστικών»*, στο Review of Economic Statistics, τομ. XXX (1948), σ. 38-41.

(γ) N.S. TIMASHEFF *«Ο μεταπολεμικός πληθυσμός της Σοβιετικής Ένωσης»*, The American Journal of Sociology, τομ. 54 (1948), σ. 148.

(δ) A. AYTORKHANOV (με το ψευδώνυμο A. CARALOV), *Ο Στάλιν στην Εξουσία,* Παρίσι 1951, σ. 185.

(ε) N. JASNY, *The Journal of Political Economy,* αρ. 59, 1952, σ. 415-416.

(ζ) A. BERGSON, *Το πραγματικό Εθνικό Εισόδημα της Σοβιετικής Ρωσίας από το 1928,* Harvard University Press, 1948, σ. 443.

(η) S. SWIANIEWICZ, *Καταναγκαστική Εργασία και Οικονομική ανάπτυξη: μια έρευνα της εμπειρίας της σοβιετικής βιομηχανοποίησης,* Οξφόρδη, 1965, σ. 38 και σ. 290-303.

(θ) R. CONQUEST, *Ο μεγάλος τρόμος,* Harmondsworth, 1971, σ. 454.

(ι) A. SOLJENITSYNE, *Το αρχιπέλαγος Γκουλάγκ,* τομ. 1 και

τομ. 2.
(κ) S. ROSEFIELDE, *«Μια καταγραφή των πηγών και των χρήσεων της καταναγκαστικής εργασίας του Γκούλαγκ, 1929-1956»*, Soviet Studies, τομ. 33, αρ. 1, σ. 51-87: (1) συνολικός πληθυσμός των στρατοπέδων, (2) βιομηχανικό εργατικό δυναμικό των στρατοπέδων.

Με το θάνατο του Στάλιν, τον Μάρτη του 1953, η οικονομική κατάσταση είναι κρίσιμη. Ο Μαλένκωφ και ο Κρούτσεφ, παίρνουν τα απαραίτητα μέτρα για να αποφευχθεί η κατάρρευση του καθεστώτος, που φαινόταν πιθανή σε αρκετούς από τους διευθύνοντες. Η μαζική άνοδος των τιμών αγοράς από τα κολχόζ το τέλος των περιορισμών για τα ατομικά αγροκτήματα, η απλή και καθαρή ακύρωση των χρεών, επιτρέψανε μια ισχυρή αύξηση της παραγωγής (+37% από το 1952 στο 1956) και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των αγροτών. Η αγροτική έξοδος επιβραδύνεται για τρία χρόνια. Στην βιομηχανία, η διακοπή κάποιων σχεδίων που αφορούσαν την βαριά βιομηχανία σε όφελος της καταναλωτικής βιομηχανίας, η μείωση των μισθολογικών ανισοτήτων με την αύξηση των χαμηλότερων μισθών, η κατάργηση της εργασιακής νομοθεσίας του 1939-1940, είναι μέτρα που προκαλούν αυξήσεις της παραγωγικότητας και της παραγωγής. Τέλος, η απελευθέρωση της μεγάλης πλειοψηφίας των κρατουμένων, οι αποκαταστάσεις, η επίσημη αποκήρυξη του Στάλιν στο 20ο συνέδριο (1956), δημιούργησαν μια νέα πολιτική κατάσταση. Μια βαθιά μεταρρύθμιση της κοινωνίας φαίνεται εφικτή.

Είναι απαραίτητη γιατί τα μέτρα που πάρθηκαν από το 1953 ως το 1955 δεν άγγιζαν τα βαθιά προβλήματα, και ιδιαίτερα αυτά των γεωργικών και βιομηχανικών δομών. Αρκετοί συντελεστές βαραίνουν έντονα πάνω στην δεύτερη φάση της Κρουτσεφικής εμπειρίας από το 1956 στο 1964: το βάρος που εξασκεί το στρώμα των οικονομικών στελεχών, (έχοντας κερδίσει την κατάργηση της τρομοκρατίας που τους απειλούσε μέχρι τότε, περίμεναν πιά να απολαύσουν απερίσπαστοι τα προνόμια που είχαν αποκτήσει)· οι πολιτικές διαμάχες στην κορυφή της κυρίαρχης τάξης που υποχρεώνουν τον Κρούτσεφ να επιθυμεί

γρήγορες επιτυχίες για να σταθεροποιήσει τη θέση του· τέλος, η ίδια η νοοτροπία των ηγετών. Είχαν διαμορφωθεί στη σταλινική σχολή και δεν μπορούν να εννοήσουν παρά μόνο μια αλλαγή που επιβάλλεται από τα πάνω, και με τη βία εάν είναι απαραίτητο.

Στη βιομηχανία, συνεχίζεται ο ακανόνιστος εφοδιασμός, η ισχυρή κινητικότητα του προσωπικού, όπου περιλαμβάνονται μηχανικοί και τεχνικοί, το χαμηλό επίπεδο ζωής που δεν θα ξαναβρεί το επίπεδο του 1940 παρά μόνο το 1950, η επιστροφή στη «σοσιαλιστική άμιλλα» και επανεμφάνιση του στοχανοβισμού (με τον κτίστη Φιλλίπωφ σε μια ιστορία όμοια με αυτή του Μπιρκούτ, του ήρωα του «ανθρώπου από μάρμαρο», της ταινίας του Α. Βάϊντα) (5).

Η εκδίωξη του Κρούτσεφ το 1964 ανοίγει την περίοδο που διαρκεί ακόμη το 1983. Κι αυτή επίσης παρουσιάζει δύο διαφορετικές φάσεις. Διάφορες μεταρρυθμίσεις επιχειρήθηκαν από το 1965 ως το 1973: απόπειρες να δοθεί στις επιχειρήσεις μια οικονομική αυτονομία, (το 1965 η μεταρρύθμιση Λίμπερμαν), για να μετασχηματιστεί η διαχείρηση και η οργάνωση της εργασίας με την προώθηση της εμπειρίας του *Σεκίνο* και την δημιουργία «ταξιαρχιών εργασίας» (ομάδες εργατών που διαπραγματεύονται με τη διεύθυνση της επιχείρησης ένα κάποιο «σχέδιο παραγωγής» και ελεύθερες να την οργανώσουν ό,ως την θέλουν).

Μέτρα επίσης για να ανέβει το επίπεδο ζωής: από το 1965 στο 1975, παραμένοντας χαμηλότερη από εκείνη άλλων χωρών της ανατολικής Ευρώπης όπως η Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία (χωρίς να μιλάμε για χώρες της δυτικής Ευρώπης), η καταναλωτική ικανότητα του σοβιετικού εργαζόμενου προόδευσε, ποσοτικά όπως και ποιοτικά.

Αλλά από το 1973-1975 παρατηρείται μια προοδευτική καθυστέρηση που αγγίζει διάφορους τομείς. Η οικονομική μεταρρύθμιση του 1965 δεν φαίνεται να προχωρεί. Μετά τα διατάγματα του Αυγούστου του 1979 το βάρος πέφτει και πάλι στον κεντρικό έλεγχο. Στο ζήτημα της οργάνωσης της εργασίας, οι εμπειρίες δεν αναπτύσσονται

με επιτυχία, και αν αυξάνεται ο αριθμός των «ταξιαρχιών», δεν αντιστοιχούν πάντοτε σε μια πραγματική μεταρρύθμιση της οργάνωσης της εργασίας. Τέλος η κατανάλωση από το τέλος της δεκαετίας του εβδομήντα, τείνει να μείνει στάσιμη.

Φαίνεται λοιπόν ότι παρόλες τις διάφορες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες από το 1953 και μετά, τα στοιχεία συνέχειας του σοβιετικού συστήματος είναι αυτά που επικρατούν.

Μέρος Δεύτερο

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ, Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ

Η σοβιετική οικονομία αποκαλείται κεντρικά σχεδιοποιημένη και τα μέσα της οικονομικής δραστηριότητας βρίσκονται στα χέρια του κράτους. Αυτό είναι ο ιδιοκτήτης του συνόλου σχεδόν των υλικών μέσων παραγωγής. Καθορίζει τις τιμές των προϊόντων (με μόνη εξαίρεση αυτά που πουλιούνται στις αγορές των κολχόζ), τις ποσότητες και τα ποιοτικά πρότυπα. Διαχειρίζεται τις επενδυτικές ροές μέσα από ένα συγκεντρωτικό μηχανισμό, την Γκοσμπάνκ που αναλαμβάνει το σύνολο των νομισματικών συναλλαγών από την έκδοση του νομίσματος μέχρι τις πιστώσεις στις επιχειρήσεις και τους ιδιώτες. Τέλος κατέχει τα μέσα να διαχειρίζεται τους ανθρώπους.

Είτε πρόκειται για τους υπεύθυνους που διορίζονται μέσα από διαδοχικούς καταλόγους θέσεων και υποψηφίων, που διαμορφώνονται και ελέγχονται από τις περιφερειακές οργανώσεις του κόμματος, αυτούς που ονομάζονται η Νομενκλατούρα. Είτε πρόκειται για εργαζομένους που θεωρητικά οι κινήσεις τους περιορίζονται από το βιβλιάριο εργασίας, το διαβατήριο εσωτερικών μετακινήσεων. Παρόλα αυτά το σοβιετικό κράτος δεν κατορθώνει, παρόλη την ισχύ των μέσων που διαθέτει, να εξουσιάσει τη λειτουργία του συνόλου της οικονομίας, που στηρίζεται όλο και περισσότερο πάνω σε διαδικασίες και συμπεριφορές περισσότερο ή λιγότερο ξένες στο κεντρικό σχέδιο, ακόμα και σε αντίθεση ή αντίφαση με αυτό. Πέρα και ίσως περισσότερο απ' ότι μια συγκεντροποιημένη λογική, είναι η αντιπαράθεση πολλαπλών αυτόνομων λογικών που απορρέουν από τα κεντρικά γραφεία, τους καθοδηγητές των επιχειρήσεων, τους εργαζόμενους, που κανονίζουν, όχι χωρίς συγκρούσεις, έλλειψη συνοχής, αδράνεια και σπατάλες, την πορεία της σοβιετικής οικονομίας.

Απ' εκεί προέρχονται και τα παράδοξα που χαρακτηρίζουν την ΕΣΣΔ: μια οικονομία που υποβάλλεται σε σχεδιασμό μα που δεν είναι καθόλου σχεδιοποιημένη· η έλλειψη εργατικών χεριών σε μια χώρα 250 εκατομμυρίων κατοίκων, η ρευστότητα ενός εργατικού δυναμικού που δυστροπεί στην πειθαρχία μέσα σε ένα αστυνομικό κράτος.

Ι. ΟΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Το σοβιετικό σχέδιο έχει μια διπλή λειτουργία: είναι ταυτόχρονα το όργανο μιας οικονομικής πολιτικής, και αυτό που ρυθμίζει τη σχέση ανάμεσα σε αντικειμενικούς στόχους που ορίζονται με αυτό τον τρόπο, και τα διαθέσιμα μέσα. Ο καθορισμός των αντικειμενικών στόχων είναι μια κατεξοχήν πολιτική δουλειά. Συζητιούνται από το κόμμα, κατόπιν υιοθετούνται από τις δύο συνελεύσεις, το «ανώτατο Σοβιέτ» και το «Σοβιέτ των εθνοτήτων», με τη μορφή νόμου. Ο κυρίαρχος ρόλος που παίζει το κόμμα μέσα σε αυτή τη διαδικασία, δεν αναιρεί το ότι το σχέδιο είναι πάνω απ' όλα αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού. Συμβιβασμού ανάμεσα σε διαφορετικές τάσεις που υπάρχουν στους κόλπους του πολιτικού μηχανισμού, αλλά επίσης ανάμεσα στα συμφέροντα των μεγάλων υπουργείων, και αυτά των ιδιαιτέρων ομάδων πίεσης, όπως το βιομηχανικό-στρατιωτικό συγκρότημα ή όπως οι σημαντικότερες περιφερειακές δυνάμεις. Όταν πρόκειται να γίνουν επιλογές, ιδιαίτερα για το ζήτημα βιομηχανικής εγκατάστασης, ο γραμματέας της ομοσπονδίας του κόμματος για την πόλη της Μόσχας έχει περισσότερο κύρος από αυτόν του Όμσκ ή της Άλμα Άτα. Οι αντικειμενικοί στόχοι μαρτυρούν τον συσχετισμό δυνάμεων, σε μια δοσμένη στιγμή, μέσα στους διαφορετικούς πολιτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς.

Μόλις καθοριστούν, χρειάζεται να οργανωθούν οι προσαρμογές. Αυτή είναι, πριν απ' όλα η λειτουργία του ετήσιου σχεδίου, και αυτή η υπευθυνότητα ανήκει στο Γκόσπλαν. Για να προσδιοριστούν οι παραγωγικές δυνατότητες κάθε επιχείρησης, και τα μέσα που θα της είναι απαραίτητα, προχωρούν με μια διαδοχή από αλλαγές. Αυτή η διαδικασία αποτελεί ένα γενικευμένο παζάρεμα. Οι διευθύνσεις των επιχειρήσεων υποτιμούν τις δυνατότητές τους και υπερεκτιμούν τις ανάγκες τους, ώστε να μπορούν να πραγματοποιήσουν όσο γίνεται πιό εύκολα τους αντικειμενικούς στόχους που τους έχουν ανατεθεί. Από την δική τους πλευρά, τα όργανα του σχεδιασμού κάνουν το αντίστροφο, γνωρίζοντας ότι οι διευθυντές εξαπατούν με το να τους δίνουν λαθεμένες ενδείξεις. Αυτό το παιχνίδι γίνεται υποχρεωτικό (γιατί ο «τίμιος» διευθυντής θα μειονεκτούσε) και οι οικονομικές πληροφορίες που ανεβαίνουν προς το κέντρο είναι όλες ύποπτες.

Ο σχεδιασμός όπως εξασκείται στην Σοβιετική Ένωση είναι επομένως αρκετά μακρυά από την διαδικασία της συνειδητής οργάνωσης της παραγωγής που περιγράφουν τα εγχειρίδια, ιδιαίτερα όταν αποσιωπούν το πρόβλημα του εναρμονισμού των ατομικών επιλογών, υποθέτουν την τέλεια κυκλοφορία των πληροφοριών ή δεν παίρνουν υπόψη τους ότι ο χρόνος δεν αντιστρέφεται. Καρποί προσωρινών συμβιβασμών, αυτοί οι αντικειμενικοί στόχοι είναι ασταθείς· ο σχεδιασμός δημιουργεί τις συνθήκες μιας φοβερής αδιαφάνειας των οικονομικών μηχανισμών.

1. Σχεδιασμός ή πραγματοποίηση των αντικειμενικών στόχων που έχουν προτεραιότητα;

Αυτές οι αντιφάσεις παράγουν τους μηχανισμούς που καταλήγουν στον κατακερματισμό του σχεδίου. Στην πραγματικότητα οι διαδικασίες του παζαρέματος οφελούν τις επιχειρήσεις. Οι κεντρικοί οργανισμοί δεν έχουν τα μέσα να ελέγξουν πόσο τεκμηριωμένες είναι οι διάφορες απαιτήσεις, εκτός αν στέλνουν ελεγκτές να ελέγξουν όλα τα λογιστικά βιβλία. Έτσι καταλήγουν να παραχω-

ρούν ίσως λιγότερο απ' αυτό που ζητιόταν αρχικά αλλά περισσότερο απ' αυτό που προβλεπόταν. Όταν μια επιχείρηση ισχυρίζεται στην διάρκεια ενός σχεδίου ότι εάν δεν της αυξήσουν τις προμήθειες για το ένα ή το άλλο υλικό, θα είναι υποχρεωμένη να διακόψει την παραγωγή, πρόκειται γενικά για ένα επιχείρημα που δεν μπορεί να συζητηθεί. Το σύνολο των δικαιολογημένων ή όχι διορθώσεων μεταφράζεται σε μια υπερτίμηση των αναγκών και των μέσων παραγωγής. Μόλις αυτό το σύνολο ξεπεράσει τις δυνατότητες της παραγωγής, ή απλά την δυνατότητα μεταφοράς αυτών των μέσων (βασικό ζήτημα σε μια χώρα τόσο εκτεταμένη όπως η ΕΣΣΔ), εμφανίζονται ελλείψεις στον τομέα αυτό. Αυτές οι ελλείψεις κάνουν απαραίτητη την εγκαθίδρυση προτεραιοτήτων στην χορήγηση πρώτων υλών. Στο βαθμό όμως που οι προσαρμογές γίνονται ανέφικτες, πρέπει να συζητηθούν οι αντικειμενικοί στόχοι από την αρχή. Όταν όμως, όπως έγινε πολλές φορές μετά το 1965, ο πρωταρχικός στόχος είναι η ανάπτυξη της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, η εμφάνιση ελλείψεων, στον τομέα των παραγωγικών αγαθών, οδηγεί, στην διάρκεια της εφαρμογής του σχέδιου, στην αντιστροφή των προτεραιοτήτων.

Το σχέδιο παύει να είναι το εργαλείο της πραγματοποίησης πολλαπλών σκοπών μέσω της αναπροσαρμογής στόχων και δυνατοτήτων και μετασχηματίζεται σε μια σειρά από προτεραιότητες που χωρίζουν την οικονομία σε δύο τομείς: αυτόν που θα πάρει ό,τι απαιτεί και εκείνον που θα πρέπει «να τα φέρει βόλτα», όπως μπορέσει.

2. Η εμφάνιση αυτόνομων λογικών

Ο κατακερματισμός του σχέδιου, ο περιορισμός του σε προτεραιότητες, ανοίγει το δρόμο για την ανάπτυξη αυτόνομων λογικών.

Για το σύνολο των επιχειρήσεων, η ανασφάλεια δεν προέρχεται από την διάθεση των προϊόντων (που είναι γενικά εξασφαλισμένη, πράγμα που δεν σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα προϊόντα είναι χρησιμοποιήσιμα ή χρησι-

μοποιούνται) αλλά από τον εφοδιασμό. Το δεδομένο της διαχείρησης των επιχειρήσεων σαν αυτόνομων ενοτήτων, τις οδηγεί να παίρνουν από τα πριν μέτρα απέναντι σ' αυτή την ανασφάλεια. Η λειτουργία τους εξαρτάται από τη δυνατότητά τους να εξασφαλίζουν την περισσότερη δυνατή παρακαταθήκη σε υλικά και ανθρώπινα μέσα παραγωγής. Θα περάσει επίσης από την εσωτερίκευση κάποιων δραστηριοτήτων που κανονικά δεν τις αφορούν. Αντί να περιμένουν για αόριστο χρόνο τον εφοδιασμό τους με μηχανήματα, ή ανταλλακτικά που διακινδυνεύουν να δοθούν σε επιχειρήσεις που έχουν ανώτερο βαθμό προτεραιότητας, προτιμούν να τα κατασκευάζουν μόνες τους. Στον ανταγωνισμό για τα μέσα προστίθεται μια τάση για αποειδίκευση. Εξάλλου, η καλή λειτουργία δεν θα επαρκούσε για τη διεύθυνση των επιχειρήσεων. Η κοινωνική θέση, τα εισοδήματα, το μέγεθος των προνομίων των διευθυντών είναι συνδεμένα άμεσα με το μέγεθος της επιχείρησης. Έτσι ο ανταγωνισμός σε σχέση με τις εισροές δεν προέρχεται μόνο από την ανάγκη να καταπολεμηθεί η ανασφάλεια των εφοδιασμών. Μεταφράζει την θέληση των διευθυντικών ομάδων να σφετεριστούν ένα μεγαλύτερο κομμάτι υπεραξίας, με το τέχνασμα της επέκτασης του μεγέθους και των δυνατοτήτων της επιχείρησης.

Όσον αφορά τα υπουργεία παραγωγής, σημαδεύονται από τα ίδια χαρακτηριστικά. Για να εδραιώσουν το κύρος τους στις κεντρικές διαπραγματεύσεις, ψάχνουν να εξαπλωθούν όσο μπορούν περισσότερο, ενθαρρύνοντας έτσι και τους διευθυντές των επιχειρήσεων που εξαρτώνται απ' αυτά. Για να επιτύχουν την ασφάλεια του εφοδιασμού επιδίδονται και αυτοί επίσης σε πλειοδοσία γύρω από τις εισροές, τείνουν να αποειδικευτούν, εξασφαλίζοντας στο πλαίσιο της δικής τους παραγωγής τα υλικά και τους εξοπλισμούς που έχουν ανάγκη.

3. Τα μέσα της αυτονομίας

Εάν αυτές οι λογικές βρίσκουν τις συνθήκες που τους επιτρέπουν να εξαπλωθούν, στην κατάρρευση του σχέδιου, για να αναπτυχθούν απαιτούν συγκεκριμένα μέσα.

Ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση των μέσων παραγωγής, υπονοεί ότι οι επιχειρήσεις μπορούν να αγοράζουν επιπλέον μέσα, να πληρώνουν νέους εργάτες, ή τουλάχιστον να διατηρούν τους δικούς τους. Αυτές οι επιχειρήσεις αναζητούν επίσης χρηματικούς πόρους. Τα αποκτούν με το τέχνασμα των βραχυπρόθεσμων δανείων. Η υπερβολική συγκεντροποίηση του τραπεζικού συστήματος έχει σαν συνέπεια οι επιχειρήσεις να έχουν γενικά ένα και μοναδικό λογαριασμό στο τοπικό παράρτημα της Γκοσμπάνκ. Τους αρκεί να μένει ακάλυπτος, αφού τα επιτόκια των κερδών είναι χαμηλά, καθόσον είναι υπολογισμένα αποκλειστικά για να εξασφαλίζουν την κάλυψη των εξόδων λειτουργίας της τράπεζας. Στην πράξη αυτή η τελευταία δεν είναι σε θέση να ρυθμίσει την πρόσβαση στις πιστώσεις της. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να τις διακόψει, με το να αρνείται να δεχθεί τις επιταγές πέρα από ένα συνολικό ποσό, παρόλο που και αύτή η απόφαση εξαρτάται από τα κεντρικά όργανα. Η άλλη μέθοδος για την ανεύρεση χρημάτων στηρίζεται στην αύξηση των τιμών. Θεωρητικά είναι καθορισμένες από το κράτος· αρκεί όμως να παράγουν οι επιχειρήσεις ένα καινούργιο αγαθό, ή κάποιο που θεωρείται καινούργιο, ώστε να μπορούν για μια περίοδο από τρία μέχρι πέντε χρόνια, να καθορίζουν οι ίδιες την τιμή του. Σοβιετικοί οικονομολόγοι έχουν δείξει από την αρχή της δεκαετίας του εξήντα ότι πρόκειται για μια τρέχουσα πρακτική. Σε ορισμένους κλάδους, σχεδόν τα μισά από τα αγαθά που περιλαμβάνονταν στους καταλόγους του κράτους είχαν εξαφανιστεί πέντε χρόνια μετά τον τελευταίο καθορισμό των τιμών, για να αντικατασταθούν από «νεωτερισμούς», οι οποίοι ήταν συχνά αποτέλεσμα απειροελάχιστων μετατροπών. Αυτό το σύστημα, δεν παρακάμπτει μόνο τον έλεγχο των υπευθύνων στις τιμές της βιομηχανίας, αλλά ενθαρρύνει τις επιχειρήσεις να ειδικευτούν σε παραγωγές «υψηλής κλάσης» (ή που θεωρούνται σαν τέτοιες) και να εγκαταλείψουν την παραγωγή άλλων προϊόντων ή ανταλλακτικών, πράγμα που αυξάνει τις δυσκολίες των πελατών. Συνολικά, με τον δανεισμό ή με τις τιμές, οι επιχειρήσεις κατορθώνουν να απελευθερώσουν τις πηγές της χρηματοδό-

τησης ξεφεύγοντας από τον έλεγχο του σχέδιου, ώστε να θρέψουν τις αυτόνομες λογικές τους, και ιδιαίτερα να έχουν την δυνατότητα να πληρώνουν περισσότερους εργαζόμενους απ' όσους προβλέπονται, ή να αυξήσουν τους μισθούς τους για να τους πείσουν να μείνουν στη δουλειά.

Οι διευθυντές, οι διάφοροι υπεύθυνοι των επιχειρήσεων, χρειάζεται επίσης να μπορούν να παρακάμπτουν την νομοθεσία σε αρκετά σημεία. Δεν έχουν συμφέρον στο να τηρούνται οι διατάξεις που έχουν την πρόθεση να σταθεροποιήσουν νομικά την διαμονή του εργατικού δυναμικού. Αντίθετα προτιμούν να μπορούν να προσκληθούν οι εργάτες από τα χωριά στις πόλεις, από το ένα εργοστάσιο στο άλλο, σύμφωνα με τις ανάγκες. Παρόμοια, για να προμηθεύονται ορισμένα μέσα παραγωγής, όπως ανταλλακτικά, πρέπει να μπορούν να επιδίδονται στη μαύρη αγορά, ακόμα και να ενθαρρύνουν τη διπλή δουλειά. Τέλος, έχουν ανάγκη από την συνενοχή των εργαζόμενων για να πραγματοποιήσουν την αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων της επιχείρησης, σε σχέση με την αποειδίκευσή ή την διεύρυνση της παραγωγής. Και δεν έχουν τίποτε να κερδίσουν από μια άτεγκτη εφαρμογή του κανονισμού για τις απουσίες και τις καθυστερήσεις, που θα μπορούσε να σπρώξει τους εργάτες να αναζητήσουν αλλού ένα πιο βολικό αφεντικό. Η ανάπτυξη ενός ογκώδους νομικού οπλοστασίου που αποβλέπει στην κωδικοποίηση της συμπεριφοράς των οικονομικών φορέων, προσκρούει στην αντικειμενική συνενοχή διευθυντών και εργαζόμενων.

Όσον αφορά τα υπουργεία, οργανώνονται σε πολιτικοβιομηχανικές ομάδες πίεσης. Προσπαθούν να διατηρούν σταθερές διευθυντικές ομάδες που να διαθέτουν στηρίγματα τόσο στον πολιτικό μηχανισμό όσο και στην οικονομία. Από εκεί προέρχεται και οι σπουδαιότητα των ηγετών που είχαν «διασταυρωμένη καρριέρα», δηλαδή υπευθυνότητες που εναλλάσσονται μέσα στο κόμμα και μέσα στις επιχειρήσεις. Οι διευθυντικές ομάδες, σταθερότατες, που ανανεώνονται με διορισμό, υιοθετούν μονοπωλιακές συμπεριφορές απέναντι στους διευθυντές των εξαρτημένων επιχειρήσεων όπως και απέναντι στους υπεύθυνους

του Γκοσπλάν ή της κυβέρνησης.

Το εύρος των οικονομικών δικαιοδοσιών του κράτους, από πρώτη ματιά κάνει ακατανόητη την αδυναμία του να «οργανώσει» την οικονομία. Και όμως απέναντι στις φυγόκεντρες δυνάμεις που γεννιούνται είτε στην εφαρμογή του σχεδιασμού είτε στις αυτόνομες λογικές, οι δυνατότητές του για επέμβαση είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Μπορεί βέβαια να σταματήσει τις πιστωτικές πράξεις με τον κίνδυνο όμως να διακόψει την δραστηριότητα των επιχειρήσεων. Εάν θέλει να ελέγξει απόλυτα τις τιμές, πρέπει να απαγορεύσει τους νεωτερισμούς. Εάν θελήσει να προσδιορίσει τις ποσότητες με αυστηρό τρόπο, θα αυξήσει τα αδιέξοδα. Για να ελέγξει τους ανθρώπους πρέπει να επαναφέρει τους πλέον καταναγκαστικούς μηχανισμούς της περιόδου της σταλινικής τρομοκρατίας. Τα μέτρα που διαθέτει το κράτος για να δράσει είναι τόσο ισχυρά ώστε η εφαρμογή τους θα απειλεί με μια αναρχία χειρότερη απ' αυτή που υπάρχει.

4. Η εργασία μέσα στο σχέδιο

Αυτό που εμφανίζεται είναι στην πραγματικότητα η διαμάχη ανάμεσα σε περισσότερες οικονομικές λογικές: εκείνη του κεντρικού σχεδιασμού, αυτή των οικονομικών «ομάδων συμφερόντων» με τη μονοπωλιακή συμπεριφορά, που είναι τα παραγωγικά υπουργεία, και αυτή των επιχειρήσεων. Σε κάθε λογική αντιστοιχεί και από μια δυναμική εργασίας και απασχόλησης. Στην εργασία που διαχειρίζεται από το κέντρο, ταυτόσημη με αυτή των πολεμικών οικονομιών (το σχέδιο), αντιστοιχούν οι λογικές της ενσωμάτωσης και της ομαδοποίησης των υπουργείων και αυτές της εξατομίκευσης της αγοράς εργασίας, του καθένα για τον εαυτό του, των επιχειρήσεων.

Αυτή η διαμάχη, η ύπαρξη οικονομικών παραγόντων (υπουργείων, επιχειρήσεων) που δρουν με τρόπο ανεξάρτητο, υπονοούν πραγματικές προσαρμογές, αρκετά διαφορετικές από τις σχεδιοποιημένες. Αυτό είναι που εξηγεί όχι μόνο την διάρκεια αλλά και την ανάπτυξη μιας εμπο-

ρικής παραγωγής ανεξάρτητης από το σχέδιο. Μπορεί να τοποθετηθεί στον τομέα των καταναλωτικών αγαθών, ακριβώς επειδή οι προτεραιότητες που έχουν καθοριστεί από τους συμβιβασμούς ανάμεσα στα μεγάλα συγκροτήματα, που είναι τα παραγωγικά υπουργεία, αδιαφορούν για τις ανάγκες αυτού του τομέα. Μπορεί όμως επίσης να αναπτυχθεί στον τομέα των παραγωγικών αγαθών. Η λογική του ανταγωνισμού γύρω από τις εισροές οδηγεί τις επιχειρήσεις να εγκαταλείπουν εκείνα τα είδη της παραγωγής που, αν και είναι απαραίτητα για την λειτουργία της οικονομίας, δεν τα θεωρούν συμφέροντα: αυτές οι ανάγκες γεννούν, μέσα σε ένα υπόγειο, ένα υπόστεγο, από εργαζόμενους που θέλουν με αυτό τον τρόπο να αυξήσουν τα εισοδήματά τους, την «παράνομη» παραγωγή αγαθών. Η παραοικονομία αποτελεί ένα «κανονικό» τομέα της σοβιετικής οικονομίας, εξασφαλίζοντας την παραγωγή παραμελημένων αλλά απαραιτήτων προϊόντων και την ικανοποίηση μη αναγνωρισμένων ή ανικανοποίητων αναγκών. Πηγή αγαθών και εισοδημάτων, επιτρέπει την διατήρηση των οικονομικών και κοινωνικών αντιθέσεων σ' ένα υποφερτό επίπεδο. Η ζωτικότητα και η επέκτασή της από την ατομική εργασία μέχρι τα παράνομα εργοστάσια που απασχολούν αρκετές εκατοντάδες ανθρώπους, χωρίς να ξεχνάμε τα εργαστήρια ή τις εκτός σχεδίου προμήθειες των επιχειρήσεων, δείχνουν ότι η σοβιετική οικονομία παραχωρεί μεγάλο ρόλο στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, και ότι η διαμάχη ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές λογικές είναι διαρκής.

Από αυτό το γεγονός η σοβιετική οικονομία χαρακτηρίζεται σε τέτοιο σημείο από μια αλληλοδιαδοχή όπου περίοδοι έντονης διαδέχονται περιόδους ασθενικής δραστηριότητας, ώστε μπορεί να μιλήσει κανείς για οικονομικούς κύκλους. Στο ετήσιο επίπεδο, η διαδοχή των φάσεων εξαρτάται από την λήξη των προθεσμιών στον έλεγχο της εκτέλεσης του σχεδίου αλλά επίσης από τον ρυθμό του εφοδιασμού.

Πέρα από το ετήσιο πλαίσιο, στο βαθμό που επιβεβαιώνονται οι αυτόνομες λογικές των επιχειρήσεων και των υ-

πουργείων, ή αντίθετα καθόσον οι κεντρικοί οργανισμοί σχεδιοποίησης επιχειρούν να συγκρατήσουν τα πλέον καταστρεπτικά χαρακτηριστικά τους (υπερβολική ζήτηση μέσων παραγωγής, διασκορπισμός επενδύσεων που αντιστοιχεί στην κίνηση της αποειδίκευσης), η οικονομική δραστηριότητα γνωρίζει ξαφνιάσματα, που μεταφράζονται σε απότομο φούσκωμα της βιομηχανικής απασχόλησης και επιτάχυνσης των ονομαστικών κερδών.

Όσον αφορά τον ανταγωνισμό για τα μέσα παραγωγής και τα εργατικά χέρια γεννάει ταυτόχρονα μια μόνιμη κατάσταση πλήρους απασχόλησης, βλέπε υπεραπασχόλησης, και μια αυξανόμενη ζήτηση για παραγωγικά αγαθά που δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μόνο σε βάρος της κατανάλωσης. Με αυτό τον τρόπο εξηγείται η διάρκεια των ελλείψεων, και η χασμωδία ανάμεσα στον ρυθμό αύξησης των μισθωτών εισοδημάτων και εκείνων της πραγματικής κατανάλωσης.

II. ΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΕΛΛΕΙΨΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ

Το 1981 η ΕΣΣΔ έχει συνολικό πληθυσμό 268,8 εκατομμύρια κατοίκων από τα οποία 147 εκατομμύρια περίπου βρίσκονται σε εργάσιμη ηλικία (που πάει να πει ότι περιλαμβάνεται ανάμεσα στα 15 και 60 χρόνια για τους άντρες, και 15 ώς 55 χρόνια για τις γυναίκες). Ο ενεργός πληθυσμός περιλαμβάνει 128 εκατομμύρια κατοίκους. Στα 128 αυτά εκατομμύρια, το 73,7% θεωρούνται ότι ανήκουν στην «παραγωγική σφαίρα» (βιομηχανία, αγροτική οικονομία, μεταφορές και επικοινωνίες, κατασκευή, εμπόριο και αποθήκευση). Υπάρχουν 114 εκατομμύρια μισθωτών και περίπου 13 εκατομμύρια «συνεταιρισμένων αγροτών», που εργάζονται στα συνεργατικά αγροκτήματα, τα κολχόζ. Η βιομηχανία απασχολεί περισσότερο από 37 εκατομμύρια εργαζόμενους, η γεωργία γύρω στα 25 εκατομμύρια (από τα οποία 12,3 είναι μισθωτοί των κρατικών αγροκτημάτων και επιχειρήσεων αυτού του τομέα, τα σοβχόζ), η κατασκευή 11,3 εκατομμύρια και οι μεταφορές 10,5 εκατομμύρια (βλ. πίνακες 3 και 4).

Η ανεξάρτητη εργασία επίσημα έχει πρακτικά εξαφανιστεί: ο εργαζόμενος είναι είτε μισθωτός είτε συνεταιρισμένος. Οι εργάτες αντιπροσωπεύουν το 70% των μισθωτών. Το εργατικό δυναμικό από την άλλη μεριά σημαδεύεται από μια ισχυρή γυναικεία παρουσία: ένας στους δύο μισθωτούς είναι γυναίκα.

Το ποσοστό της γυναικείας εργασίας και η σπουδαιότητα του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με τα άτομα που είναι σε θέση να εργαστούν (128 εκατομμύρια για περίπου 147 εκατομμύρια, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι ένοπλες δυνάμεις απασχολούν 4 εκατομμύρια άτομα) μαρτυρούν μια ενεργοποίηση της μεγάλης πλειοψηφίας των δημογραφικών πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΕ ΗΛΙΚΙΑ ΝΑ ΕΡΓΑΣΤΕΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ, 1950-1990

(σε χιλιάδες ανθρώπων)

	Σύνολο	Αύξηση στα %	Από τους οποίους ένοπλες δυνάμεις
1950	96.641		
1955	104.937	+7,5	4.600
1960	110.132	+4,9	3.973
1965	116.494	+5,8	3.380
1970	125.612	+7,8	3.535
1975	135.767	+8,1	4.005
1980*	146.068	+7,6	4.005
1985*	152.647	+4,5	4.005
1990*	156.555	+2,6	4.005

* Εκτιμήσεις

Πηγή: M. Feschback και S. Rapawy (11α.).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΥ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ, 1965-1980 (στο % του συνόλου)

	1965	1970	1975	1980
Βιομηχανία και Κατασκευές	36	38	38	38
Γεωργία	31	25	23	20
Μεταφορές και Επικοινωνίες	8	8	9	9
Εμπόριο, Αποθήκευση και δημόσια διατροφή	6	7	8	8
Δημόσια υγεία, Επιστήμη, Εκπαίδευση, Πολιτιστικά, Τέχνες	14	16	17	17
Διεύθυνση του κράτους, δημόσιων συνεργατικών οργανισμών, των πιστώσεων και των τραπεζών	2	2	2	2
Άλλοι τομείς	3	4	4	5

Πηγή: SSSR v Tsyfrakh, v 1981 godu-Μόσχα, 1982.

Αυτό το φαινόμενο απορρέει λιγότερο από μια κοινωνική επιλογή παρά από τις ανάγκες της οικονομίας, καθόσον επιβραδύνεται η αύξηση του πληθυσμού. Η εμφάνιση μιας έλλειψης εργατικών χεριών μπορεί με τον ίδιο τρόπο να προέρχεται από τις εργασιακές ανάγκες της οικονομίας όσο και από την εξέλιξη των ανθρώπινων πηγών. Από αυτή την οπτική, η ΕΣΣΔ έχει μπεί σε μια κατάσταση αρκετά διαφορετική από αυτή που είχε γνωρίσει μέχρι το 1975. Η ανάπτυξη της οικονομίας δεν μπορεί πλέον να στηρίζεται σε μια τεράστια διαθέσιμη παρακαταθήκη εργατικών χεριών: η ευθυγράμμιση της δημογραφικής ανά-

πτυξης με τα δυτικοευρωπαϊκά ποσοστά, που έχει ήδη πραγματοποιηθεί για τους πληθυσμούς της δυτικής Σοβιετικής Ένωσης, αποτελεί μια σοβαρή ανατροπή των τάσεων που επικρατούσαν στην ρώσικη δημογραφία από τα 1860/1880. Αυτή η κατάσταση εξηγείται μερικά από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού πληθυσμού (το βάρος των πολέμων, των λιμών και της σταλινικής καταπίεσης συνεχίζουν να είναι αισθητά). Έτσι υπάρχει έλλειψη εργαζομένων από την οικονομία. Αυτή η έλλειψη έχει σαν συνέπεια, πέρα από την εργασιακή νομοθεσία, πως η εξασφάλιση της απασχόλησης και η σχετική έλλειψη ανεργίας αποτελούν ουσιαστικά χαρακτηριστικά της εργασίας στην Σοβιετική Ένωση.

1. Άντρες και Γυναίκες

Στα 114 εκατομμύρια των μισθωτών περισσότεροι από τους μισούς είναι γυναίκες: 51% για την ακρίβεια. 79,6 εκατομμύρια θεωρούνται εργάτες (Ραμπότσυ) ενώ τα 34,4 υπόλοιπα εκατομμύρια περιλαμβάνουν τους υπαλλήλους (Σλουγιάστσι) και τους μηχανικούς και τεχνικούς (στα ρώσικα ITR). Μπορεί να σημειωθεί ότι ο αριθμός του ενεργού πληθυσμού αυξάνεται ταχύτερα από αυτόν των ανθρώπων που είναι σε ηλικία να εργαστούν. Το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με αυτή την κατηγορία ηλικίας περνάει από το 83,5% το 1965 στο 87,4% στο τέλος του 1981. Αυτή η κίνηση εξηγείται με την είσοδο στην αγορά εργασίας ενός μεγαλύτερου ποσοστού γυναικών. Στην περίοδο αυτή πέρασαν από το 49% στο 51% των μισθωτών, ενώ στο σύνολο του πληθυσμού το ποσοστό τους περνούσε από το 54,5% στο 53%.

Οι δημογραφικές απώλειες που οφείλονται στους πολέμους, στους λιμούς, στις εξορίες, εξηγούν την υπεραντιπροσώπευση των γυναικών μέσα στον πληθυσμό (55% το 1959, 53% το 1982) και την παρουσία πολυάριθμων οικογενειών όπου ο άντρας απουσιάζει και που εξαρτιώνται αποκλειστικά από το εισόδημα της γυναίκας.

2. Η Γήρανση

Πέρα από την έντονη γυναικεία παρουσία, ο ενεργός σοβιετικός πληθυσμός χαρακτηρίζεται από μια τάση γήρανσης στο σύνολό του. Αυτή η κίνηση συνδέεται με την υπογεννητικότητα (από 2,49% το 1960 στο 1,85% το 1981). Αυτή η τελευταία φαίνεται λιγότερο ευαίσθητη στην αστικοποίηση του πληθυσμού (το ποσοστό γεννητικότητας πέρασε από το 2,19% στο 1,7% στην αστική ζώνη, αλλά από το 2,8% στο 2,1% στην αγροτική), απ' ότι σε κοινωνικοπολιτιστικούς συντελεστές. Τα ποσοστά γεννητικότητας είναι, πραγματικά, αρκετά πιό αδύνατα στις δυτικές περιοχές (περίπου 1,4% στις Βαλτικές χώρες, στην Ουκρανία, στην Ρωσία και στην Λευκορωσία) απ' ότι στις περιοχές της Υπερκαυκασίας και της Κεντρικής Ασίας. Τα ποσοστά είναι 3,8% στο Τατζικιστάν, 3,5% στο Ουζμπεκιστάν. Η γήρανση του πληθυσμού είναι επομένως ιδιαίτερο φαινόμενο των σλαβικών και βαλτικών πληθυσμών.

Συνολικά, το βάρος των νέων (αυτών που είναι ανάμεσα στα 20 και 30) μειώνεται μέσα στους κόλπους της ομάδας 20 μέχρι 60 ετών: δεν αντιπροσωπεύουν στην πράξη παρά το ένα τέταρτο απέναντι στα 35% το 1959.

Παράλληλα, τον ίδιο καιρό ο μέσος όρος ζωής για τους άντρες είχε περάσει από τα 64 χρόνια το 1972 στα 61,9 χρόνια το 1981 (28).

Η μείωση του προσδόκιμου επιβίωσης είχε αποδοθεί στις συνέπειες των γεγονότων που γνώρισε η σοβιετική κοινωνία για τον πληθυσμό ανάμεσα στα 40 και 70 χρόνια μετά το 1930. Διαπιστώνεται όμως και μια αύξηση της νηπιακής θνησιμότητας που θα περάσει ανάμεσα στο 1971 και 1976 από το 2,3% στο 3,4% των παιδιών ηλικίας κάτω από ένα χρόνο, αφού είχε περιοριστεί κατά 90% σε σχέση με το 1913 και 75% σε σχέση με το 1950. Οι Σοβιετικοί δεν εκδίδουν πλέον στατιστικές πάνω σ' αυτό το ζήτημα, αλλά φαίνεται ότι η ΕΣΣΔ είναι η μόνη βιομηχανική χώρα όπου η τάση μείωσης της νηπιακής θνησιμότητας έχει αντιστραφεί αυτά τα τελευταία χρόνια. Οποιοσ-

δήποτε και να είναι ο λόγος, ο σοβιετικός πληθυσμός από δω και πέρα αυξάνεται με ένα ισχυρά επιβραδυμένο ρυθμό: 0,8% το 1981 σε σχέση με το 1,8% το 1960.

Πρέπει να σημειωθεί, από το 1970, μια τάση υποβάθμισης των συνθηκών υγιεινής. Οι ασθένειες οι σχετικές με την εργασία (προβλήματα μόλυνσης) καθώς και τα εργατικά ατυχήματα βρίσκονται σε άνοδο. Τέλος ο αλκοολισμός αποτελεί μια τρομερή απειλή. Η κατανάλωση αποσταγμένων ποτών (όπως η νόμιμη βότκα και το παράνομο ζαμογκόν) και υποκατάστατων (φωτιστικό οινόπνευμα και βιομηχανική κόλλα) οδηγούν στον θάνατο 16 ανθρώπους στις 100.000 στην ΕΣΣΔ εξαιτίας δηλητηριάσεων που έχουν αλκοολική φύση, σε σύγκριση με τους περίπου 6 στις 100.000 για όλες τις αιτίες που οφείλονται σε δηλητηριάσεις στις χώρες του ΟΟΣΑ.

3. Οι ξένοι εργάτες

Η έλλειψη εργατικών χεριών είναι αναμφίβολα ο λόγος της έλευσης ξένων εργατών στην ΕΣΣΔ. Αν ο αριθμός τους είναι ακόμα περιορισμένος, υπάρχει σ' αυτό το σημείο μια τάση ανάπτυξης από το 1975.

Αυτή η εργατική δύναμη που μετανάστευσε προέρχεται από δύο πηγές. Μέσα στα πλαίσια του Συμβουλίου Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας, (ΚΟΜΕΚΟΝ), η ΕΣΣΔ έκλεισε συμφωνίες με τις άλλες χώρες μέλη που αφορούν συγκεκριμένα βιομηχανικά προγράμματα. Οι εταίροι της ΕΣΣΔ συνεισφέρουν σε αυτά επενδυτικά και με την αποστολή εργατών. Αρχίζοντας από τον πετρέλαιαγωγό «Φιλία» μέχρι την κατασκευή ενός συγκροτήματος παραγωγής αμιάντου στην περιοχή του Όρεμπουργκ (11β). Ο αριθμός των εργαζόμενων που προέρχονται από την Βουλγαρία, την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας και την Τσεχοσλοβακία εκτιμάται στις 200.000. Από την άλλη, η ΕΣΣΔ μπορεί να υποδεχτεί ξένους εργαζόμενους στο πλαίσιο διμερών συμφωνιών που υπογράφονται είτε με «σοσιαλιστικές» χώρες, όπως η Βόρεια Κορέα που έστειλε 10.000 από τους κατοίκους της να εργαστούν στην δασική οικονομία της ανατολικής Σιβη-

ρίας ή το Βιετνάμ από το οποίο 20.000 έως 100.000 εργαζόμενοι (ανάλογα με τις πηγές) έχουν έρθει πρόσφατα στην ΕΣΣΔ. Αυτές οι συμφωνίες μπορεί επίσης να υπογραφούν και με καπιταλιστικές χώρες. Έτσι 5.000 Φινλανδοί εργάζονται στις Βαλτικές χώρες, και, με την ευκαιρία της κατασκευής εργοστασίων «με το κλειδί στο χέρι», αρκετοί μηχανικοί ή τεχνικοί Γάλλοι, Ιταλοί, Άγγλοι, Αμερικάνοι, Γερμανοί ή Ιάπωνες έχουν έλθει στην ΕΣΣΔ. Από το 1977 ως το 1980 με την ευκαιρία των εργασιών για την προετοιμασία των Ολυμπιακών αγώνων της Μόσχας, γαλλικές κατασκευαστικές επιχειρήσεις έστειλαν ακόμα και ομάδες εργατών για να επιταχύνουν την κατασκευή μεγάλων ξενοδοχείων.

Η επιβράδυνση της δημογραφικής αύξησης, η γήρανση του ενεργού πληθυσμού και το υψηλό επίπεδο της γυναικείας δραστηριότητας, δείχνουν ότι το εργατικό δυναμικό είναι και θα είναι όλο και περισσότερο ένα «σπάνιο είδος» στην ΕΣΣΔ.

4. Η εκπαίδευση: Η αναντιστοιχία με την απασχόληση

Όσον αφορά το γενικό μορφωτικό επίπεδο, η σημαντική προσπάθεια που κατέβαλε η ΕΣΣΔ στην εκπαίδευση, έφερε τους καρπούς της. Κατά μέσον όρο, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του εξήντα, ένας νέος εργάτης έχει περάσει από εννιά χρόνια σχολείου, που αντιστοιχεί σε αυτό που στην Ελλάδα ονομάζουμε βασική εκπαίδευση. Συγκριτικά, την ίδια εποχή οι τριαντάρηδες δεν είχαν παρά επτά σχολικά χρόνια, οι σαραντάρηδες έξη, και λιγότερο από πέντε για τους μεγαλύτερους από πενήντα χρονών. Σε αυτή την πρόοδο του γενικού μορφωτικού επιπέδου αντιστοιχεί μια ανάπτυξη επαγγελματικών και τεχνικών δικτύων: οι σπουδαστές πέρασαν από τα 2,4 εκατομμύρια το 1971 στα 4,1 εκατομμύρια το 1981. Παρ' όλα αυτά αυτές οι κινήσεις στην εκπαίδευση δεν έχουν άμεση μετάφραση στην απασχόληση. Μια έρευνα στην περιοχή της Μόσχας έδειχνε ότι μόνο το ένα τρίτο των νέων εργατών είχε πάρει μια επαγγελματική μόρφωση. Επιπλέον από αυτό το ένα τρίτο, ένα άλλο ένα τρίτο, μόνο, απασχο-

λιόταν σε μια θέση που αντιστοιχούσε στη μόρφωσή του. Πιό γενικές στατιστικές έδειχναν από την άλλη πλευρά ότι περισσότεροι από τους μισούς αρχιτεχνίτες ήταν αρκετά ηλικιωμένοι εργάτες (45 ετών και πάνω), που προάχθηκαν σε αυτή τη θέση, πράκτικι, και ότι αντιπροσώπευαν περίπου το 40% του συνόλου του προσωπικού που πλαισίωνε τα εργαστήρια.

Φαίνεται λοιπόν ότι υφίσταται μια καθαρή αναντιστοιχία ανάμεσα στην πρόοδο του εκπαιδευτικού μηχανισμού και τη δομή της απασχόλησης. Μια αιτία μπορεί να είναι η πολιτική των επιχειρήσεων. Στην ΕΣΣΔ η διεύθυνση είναι αυτή που αποφασίζει για την απονομή των ειδικοτήτων, σε μια κλίμακα με 6 ή 8 επίπεδα. Η χαμηλότερη κατάταξη ενός νέου εργάτη είναι ένας τρόπος να πληρωθεί λιγότερο· η υψηλότερη κατάταξη για να πληρωθεί περισσότερο, η κατάκτηση της θέσης του αρχιτεχνίτη ένας τρόπος για να του δοθεί ένα κομμάτι εξουσίας. Αλλά και η διαιώνιση της άμεσα χειρωνακτικής εργασίας, η αποφυγή της μηχανοποίησης αρκετών εργασιών, εμποδίζει επίσης τους νέους που έχουν αποκτήσει μια μόρφωση από το να μπορούν να την χρησιμοποιήσουν.

Αυτή η αναντιστοιχία γεννάει μια ιδιαίτερη διαμάχη: αυτή των νέων εργαζόμενων απέναντι στο σύστημα του εργαστήριου παραγωγής· περιορισμένοι σε εργασίες άσχετες με το μορφωτικό τους επίπεδο ή την εκπαίδευσή τους, υποχρεωμένοι να δέχονται διαταγές από «αρχηγούς» λιγότερο εκπαιδευμένους και λιγότερο μορφωμένους από αυτούς, οι νέοι εργαζόμενοι αμφισβητούν μια κατάσταση που τους φαίνεται ταυτόχρονα ψεύτικη και αυθαίρετη, όπως το δείχνουν και κοινωνιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην διάρκεια της δεκαετίας του εβδομήντα. Το περιεχόμενο και η οργάνωση της εργασίας έρχονται επικεφαλής στα αίτια δυσαρέσκειας για το κομμάτι των ηλικιών από 20 στα 25 χρόνια. Την δυσαρέσκειά τους την εκδηλώνουν επίσης με μια αστάθεια ιδιαίτερα σημαντική: οι νέοι εργάτες μπορούν να αντιπροσωπεύουν το μισό του 20% μέχρι 25% των εργαζόμενων που κάθε χρόνο εγκαταλείπουν την απασχόλησή τους.

5. Η εξασφάλιση της απασχόλησης

Ένας εργαζόμενος μπορεί να απολυθεί. Στον κώδικα εργασίας του 1970 προβλέπονται τέσσερα αίτια: ο μετασχηματισμός της επιχείρησης, η επαγγελματική ανικανότητα, η συστηματική μη εκτέλεση καθηκόντων, η αδικαιολόγητη απουσία. Την εφαρμογή περιορίζουν δύο εμπόδια. Πρωταρχικά οι νόμιμοι περιορισμοί, πολυάριθμοι από το 1958-1959, από ό,τι φαίνεται σαν αντίδραση στις υπερβολές της περιόδου 1948-1954.

Στη συνέχεια και πάνω απ' όλα, η έλλειψη εργατικών χεριών κάνει τους διευθυντές και τους επικεφαλής του προσωπικού να διστάζουν ακόμα και μπροστά σε βαριά παραπτώματα (επιτόπια κατανάλωση οινοπνεύματος στην διάρκεια της εργασίας, συστηματικές καθυστερήσεις, κλοπές υλικού), να εφαρμόσουν αυτή τη διαδικασία. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν γίνονται απολύσεις ποτέ. Τα θύματα είναι συχνά εργαζόμενοι που είχαν τιμωρηθεί για πολιτικούς λόγους (η παραμικρή επαφή με διαφωνούντες μπορεί συχνά να εξοφληθεί με την απώλεια της απασχόλησης), θρησκευτικούς ή άλλους. Η εξουσία των διευθυντών φαίνεται αρκετά πιό σημαντική ώστε να της επιτρέπει να παραβιάζει τις διατάξεις του κώδικα εργασίας. Εδώ και μερικά χρόνια, μια υπόθεση απόλυσης «για ηθικούς λόγους» είχε αναστατώσει τον συνδικαλιστικό τύπο. Η λογίστρια μιας επιχείρησης, που είχε αρνηθεί να παραποιήσει τους λογαριασμούς του για να καλύψει τις «ελευθερίες» που είχε πάρει ο διευθυντής απέναντι στο επενδυτικό σχέδιο, απολύθηκε παρόλες τις τέσσερις διαδοχικές δίκες που την δικαίωναν. Η επιχείρηση δεν της έδωσε τις νόμιμες αποζημιώσεις παρά μόνο μετά από πενταετείς δικαστικούς αγώνες.

6. Υπεραπασχόληση και έλλειψη εργατικών χεριών

Επίσημα, από την δεκαετία του τριάντα, η ΕΣΣΔ γνωρίζει μια κατάσταση πλήρους απασχόλησης. Η κατάργη-

ση των επιδομάτων ανεργίας αποτελεί σημάδι αυτής της κατάστασης. Η συνέπεια αυτής της κατάστασης κατά γενικό τρόπο είναι η έλλειψη εργατικών χεριών και οι τάσεις να σπρωχτούν στη δουλειά όλοι όσοι είναι ικανοί. Παρ' όλα αυτά υπάρχει αυτό που μπορεί να ονομαστεί ανεργία τριβής. Το μεγάλο μέγεθος του turn over (ανακύκλησης του εργατικού δυναμικού) σημαίνει ότι κάποιο κομμάτι του εργατικού δυναμικού βρίσκεται προσωρινά χωρίς εργασία, ανάμεσα στη στιγμή που έχει εγκαταλείψει την επιχείρηση απ' όπου προέρχεται και την καινούργια πρόσληψη. Έρευνες δείχνουν ότι αυτή η καθυστέρηση είναι της τάξης των δύο μέχρι τριών εβδομάδων. Παρόμοια πρέπει να ληφθεί υπόψη η περίοδος στην διάρκεια της οποίας οι νέοι μετά την απόλυσή τους απ' τη στρατιωτική θητεία διστάζουν πριν να ψάξουν για απασχόληση. Είναι σχετικά σύντομη (δύο με τρείς μήνες) σε πόλεις όπως η Μόσχα, το Λένιγκραντ ή το Κίεβο, αλλά μπορεί να επεκταθεί σε πιό μακρινά χρονικά διαστήματα (έξη με δέκα μήνες) στις μικρές πόλεις ή στην ύπαιθρο.

Πάνω απ' όλα η απουσία ανεργίας συγκαλύπτει αυτό που οι υπεύθυνοι ονομάζουν «μη απασχολούμενα αποθέματα εργατικού δυναμικού». Σ' αυτό τον όρο εντάσσουν ένα κομμάτι του αγροτικού και βιομηχανικού πληθυσμού, που υποαπασχολείται αλλά παραμένει μέσα στις μονάδες παραγωγής, προληπτικά, για να αντιμετωπιστούν καταναγκασμοί που εξαρτώνται από το σύστημα διαχείρησης, ή γιατί το χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας δεν επιτρέπει να απασχοληθούν αποδοτικά.

Η απουσία ανεργίας έχει και μια νομική συνέπεια. Ένας άνθρωπος που δεν απασχολείται μπορεί να κατηγορηθεί για κοινωνικό παρασιτισμό. Είναι μια μέθοδος που χρησιμοποιείται συχνά ενάντια στους διαφωνούντες που αρκεί να στερηθούν την απασχόλησή τους για να πέσουν στην τσιμπίδα του νόμου.

7. Οι άλλοι εργαζόμενοι: μαύρη και καταναγκαστική εργασία

Εάν οι μισθωτοί και οι συνεταιριστές είναι οι δύο κατηγορίες που περιέχουν οι σοβιετικές στατιστικές, δεν είναι αρκετές για να καταγραφεί η πραγματικότητα.

Ένας αριθμός μισθωτών και συνεταιριστών είναι ταυτόχρονα και ανεξάρτητοι παραγωγοί. Στην ύπαιθρο νόμιμα, με το ατομικό αγρόκτημα, στο περιθώριο της νομιμότητας μέσα στις πόλεις, χάρη στη μαύρη δουλειά. Ένα μεγάλο κομμάτι του ενεργού πληθυσμού, σχεδόν το ένα τρίτο, απασχολείται με μια δεύτερη, περισσότερο ή λιγότερο παράνομη εργασία.

Υπάρχει επίσης καταναγκαστική εργασία που αφορά σύμφωνα με τις πηγές δύο με τέσσερα εκατομμύρια κρατούμενων ή εξόριστων. Εξαιρετικά μειωμένος σε σχέση με την εποχή του Στάλιν, ο αριθμός των κρατούμενων και των εξόριστων παραμένει σημαντικός και δεν εξηγείται κύρια από την πολιτική καταπίεση. Στην πράξη ένας αριθμός αδικημάτων του κοινού ποινικού δίκαιου, και ιδιαίτερα των φημισμένων «οικονομικών αδικημάτων» (από μια απλή κλοπή ενός κομματιού μέχρι τις πιό σοβαρές υπεξαιρέσεις), μπορεί να επισύρουν καταδίκες που οδηγούν στα στρατόπεδα. Ακόμη και αν, για τα δυτικά κριτήρια, το σοβιετικό δίκαιο είναι ιδιαίτερα αυστηρό, όμως το μέγεθος του ποινικού πληθυσμού αποκαλύπτει ότι ένα κομμάτι των Σοβιετικών ζούν, είτε το θέλουν είτε όχι, στο περιθώριο των κανόνων της κοινωνίας. Η επέκταση συμπεριφορών που αποκαλούνται «αντισοσιαλιστικές» και που περιγράφονται με τον όρο «χουλιγκανισμός», η σπουδαιότητα της «εγκληματικότητας» (31), εκφράζουν την ύπαρξη συμπεριφορών που αποκαλύπτουν την δύσκολη κοινωνική ενσωμάτωση ενός κομματιού του πληθυσμού.

Οι κρατούμενοι και οι εξόριστοι χρησιμοποιούνται βασικά στα κατασκευαστικά εργοτάξια, στα ορυχεία και την δασική εκμετάλλευση.

Μια ενδιάμεση κατηγορία, ανάμεσα στην καταναγκα-

στική και την ελεύθερη εργασία, αποτελείται από τους «χημικούς».

Χημικούς ονομάζουν τους ανθρώπους που έχουν καταδίκες με αναστολή και κρατούμενους που απολαμβάνουν μια ελάττωση της ποινής τους, και εργάζονται για κανονικές επιχειρήσεις αλλά κάτω από τον έλεγχο της ποινικής εξουσίας. Υφίστανται ισχυρότατους καταναγκασμούς, γιατί θα αρκούσε και η ελάχιστη έλλειψη πειθαρχίας, για να σταλούν πίσω στη φυλακή ή το στρατόπεδο.

III. ΕΝΑ ΕΥΚΙΝΗΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Εάν η γεωγραφική κατανομή του σοβιετικού εργατικού δυναμικού είναι σχετικά σταθερή, η κινητικότητα των εργαζόμενων ανάμεσα στις επιχειρήσεις, ανάμεσα στους τομείς, είναι αντίθετα ιδιαίτερα σημαντική. Η περιφερειακή σταθερότητα αποτελεί ένα εμπόδιο που επιχειρεί να υπερπηδήσει η κυβέρνηση για να εξασφαλίσει την ενεργοποίηση των φυσικών πηγών της Σιβηρίας. Η υπερβολική κινητικότητα όμως, η ανακύκληση στο εσωτερικό κάθε περιφέρειας, θεωρείται από τους υπεύθυνους το ίδιο βλαβερή. Οι διάφορες απόπειρές τους να την περιορίσουν παρεμποδίζονται από τις πρακτικές πρόσληψης που εφαρμόζουν οι διευθυντές των επιχειρήσεων.

1. Μια σταθερή περιφερειακή κατανομή

Το 1940 στα πλαίσια των συνόρων του 1945, οι δυτικές περιοχές περιλάμβαναν το 26,5% των εργατών της ΕΣΣΔ. Το 1950 σαν συνέπεια των καταστροφών του πολέμου και της αναδίπλωσης πολυάριθμων εργοστασίων πίσω από τα Ουράλια, αυτό το ποσοστό είχε πέσει στο 21,3%. Στην συνέχεια θα ανέβει στο 27% το 1975 για να ξανακατέβει στο 26,1% το 1981. Η Ρωσία, που περιλάμ-

βανε το 1940 τα δύο τρία των εργατών, το 1950 είχε φθάσει στα 70%. Μετά η σημασία της πέφτει και το 1981, δεν αριθμεί περισσότερο από 57,8%.

Η Υπερκαυκασία και η Κεντρική Ασία, συγκεντρωτικά, περνούν από 9% το 1940 στο 16,2% το 1981. Εάν εξαιρεθεί το βιομηχανικό κομμάτι της Σιβηρίας και της Άπω Ανατολής (που αντιπροσωπεύει περίπου 10% των εργατών), οι παραδοσιακές βιομηχανικές περιοχές της ρώσικης και κατοπινής σοβιετικής βιομηχανίας (η Δύση, οι ακτές της Βαλτικής, η Μόσχα, τα Ουράλια) αριθμούν περίπου το 73% στο σύνολο των εργατών. Παρατηρείται μια μετακίνηση που ενισχύει τις Νοτιοανατολικές περιοχές (Υπερκαυκασία και Κεντρική Ασία), που όμως δεν έχει ακόμα διαφοροποιήσει την γεωγραφική δομή της βιομηχανίας.

Αυτή η σταθερότητα εξακριβώνεται επίσης και από την εξέλιξη των μετακινήσεων ανάμεσα στις περιοχές (11α). Από το 1950 ως το 1974, είχε αναληφθεί μια προσπάθεια για την ανάπτυξη της Κεντρικής Ασίας και του Καζακστάν, και μάλιστα από το 1954 ως το 1962, για την αξιοποίηση «παρθένων γαιών». Ενώ όμως μέχρι το 1968 (για το Καζακστάν) και το 1974 (για την Κεντρική Ασία) ο ισολογισμός των μετακινήσεων ήταν θετικός (αυτές οι δύο περιοχές μεγάλωσαν από αυτό το δεδομένο αντίστοιχα κατά 1,6 εκατομμύριο και 860.000 ανθρώπους), υπήρξε έντονα αρνητικός από τότε και μετά.

Παρόλα τα κίνητρα, η σοβιετική κυβέρνηση προσκρούει σε μια ισχυρότατη αποστροφή των εργαζομένων στις παραδοσιακές ζώνες να μετατοπιστούν ανατολικά ή νότια. Στο μέτρο που αυτές οι τελευταίες περιοχές κρύβουν ένα σημαντικό κομμάτι του ορυκτού πλούτου της ΕΣΣΔ, η γεωγραφική σταθερότητα των εργαζομένων αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα.

2. Από την ύπαιθρο στις πόλεις

Όρος για την βιομηχανοποίηση της ΕΣΣΔ ήταν μια σημαντική αγροτική έξοδος. Οι γεωργικές απασχολήσεις

δεν αποτελούν πλέον παρά 21% του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με το 30% το 1965 και το 54% το 1940. Αυτή η τάση συνοδεύεται από μια εξισορρόπηση ανάμεσα σ' αυτούς που δουλεύουν στα κολχόζ και τα σοβχόζ. Οι πρώτοι, που αντιπροσώπευαν περισσότερο από δύο τρίτα των γεωργικών απασχολήσεων το 1965, δεν αριθμούσαν πλέον παρά το 53% το 1982. Η γεωργική έξοδος είναι πρωταρχικά έξοδος συνεταιρισμένων χωρικών, που ο αριθμός τους πέρασε από τα 20,13 εκατομμύρια στα 13,7 εκατομμύρια από το 1965 στο 1982. Ο αριθμός αυτών που δουλεύουν στα κολχόζ μειώνεται κάθε χρόνο γύρω στα 2%.

Η αγροτική έξοδος μεταφράζεται σε μια ταχύτερη γήρανση του ενεργού πληθυσμού των κολχόζ απ' ότι αυτή του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Οι νέοι ηλικίας 20 έως 35 ετών είναι σ' αυτά λιγότεροι, σε αναλογία με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Στη πράξη, κάποιος που εργάζεται στο κολχόζ πρέπει να είναι γραμμένος σ' αυτό ώστε να μη μπορεί να το εγκαταλείψει ελεύθερα. Η διαγραφή από τους καταλόγους είναι μια δύσκολη και συχνά ακριβή επιχείρηση. Στους καταλόγους δεν μπορούν να εγγραφούν παρά ενήλικοι, δηλαδή μεγαλύτεροι από 18 ετών. Έτσι αρκετοί νέοι χωρικοί επωφελούνται από την στρατιωτική θητεία (δύο χρόνια) για να αποκτήσουν επαφές «στην πόλη», και με την απόλυσή τους δεν εγγράφονται στο κολχόζ.

Αυτή η προοδευτική εξαφάνιση της αγροτικής κοινωνίας αφήνει στις νοοτροπίες αντιφατικά ίχνη. Όταν οι Σοβιετικοί ρωτήθηκαν για τις προτιμήσεις τους στο ζήτημα της απασχόλησης, τοποθέτησαν στην τελευταία θέση τα αγροτικά επαγγέλματα. Στα μάτια τους είναι προτιμότερο να είναι ανειδίκευτοι εργάτες παρά γεωπόνοι. Ταυτόχρονα, και σε αντίθεση, αναπτύσσεται ένα ολόκληρο φιλολογικό ρεύμα με ιδιαίτερη επιρροή στις εκδόσεις «Νέα Φρουρά», που εξυμνεί τις αξίες και την ομορφιά της αγροτικής ζωής, και εκφράζει χωρίς αμφιβολία την νοσταλγία ενός κομματιού του πληθυσμού για τις ρίζες του αλλά που συνδέεται επίσης και με την ανάδυση των σλαβόφιλων αγροτικών μύθων.

3. Η ρευστότητα του εργατικού δυναμικού

Στην βιομηχανία, οι μετακινήσεις από το ένα εργοστάσιο στο άλλο είναι εξίσου σημαντικότατες. Ένα από τα φαινόμενα που απασχολούν περισσότερο τους σοβιετικούς οικονομικούς υπεύθυνους είναι η ρευστότητα του εργατικού δυναμικού ή *τεκουτσέστ*. Κάθε χρόνο 20% του προσωπικού των βιομηχανιών και 28% εκείνου των κατασκευών, εγκαταλείπουν την απασχόλησή τους. Αυτά τα ποσοστά είναι αρκετά μεγαλύτερα όσο οι εργαζόμενοι είναι νεώτεροι και λιγότερο ειδικευμένοι: 50 με 65% για τις ηλικίες από 20 ως 25 χρόνια. Αυτές οι μετακινήσεις γίνονται στην πλειοψηφία τους στο εσωτερικό της ίδιας περιοχής. Πράγματι, η ύπαρξη διαβατήριου για το εσωτερικό της χώρας κάνει δύσκολες τις μετακινήσεις από πόλη σε πόλη, εκτός και εάν ενθαρρύνονται από τις αρχές (όπως είναι η περίπτωση των εργοτάξιων και των εργοστάσιων της Σιβηρίας και της Κεντρικής Ασίας). Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση παρατηρούνται κάποια «πήγαιν - έλα» από την Ανατολή στη Δύση. Οι εργαζόμενοι φεύγουν ανατολικά, γιατί προσελκύονται από τα κίνητρα και τα πλεονεκτήματα που τους υπόσχονται, και επιστρέφουν μετά από δύο ή τρία χρόνια. Η κινητικότητα του σοβιετικού εργαζόμενου είναι επόμενως σημαντική όταν αναφέρεται σε μετακινήσεις από εργοστάσιο σε εργοστάσιο, και ασθενής από γεωγραφική άποψη.

Αυτή η κινητικότητα ευνοείται από τις πρακτικές πρόσληψης που εφαρμόζουν οι επιχειρήσεις.

4. Η πρόσληψη: μικρές αγγελίες και μεγάλα κόλπα

Με την εξαίρεση πολύ ιδιαίτερων επιχειρήσεων που εργάζονται αποκλειστικά για την άμυνα, η πρόσληψη είναι απόλυτα ελεύθερη. Εξάλλου, εκτός από ορισμένους νέους, μέλη της Κομμουνιστικής Νεολαίας (της Κομσομόλ) και κάποιους εργαζόμενους με πολύ ιδιαίτερα προσόντα (για παράδειγμα στην πληροφορική), η τεράστια πλειοψηφία των εργατών και των υπαλλήλων προσλαμβάνεται στην είσοδο του εργοστάσιου ή του γραφείου.

Η επιλογή της επιχείρησης εξαρτάται από πολλούς συντελεστές. Γονείς ή φίλοι δουλεύουν ήδη εκεί και ο μελλοντικός εργαζόμενος θέλει να τους ακολουθήσει (σημαντικό φαινόμενο στις μειοψηφικές εθνότητες που έχουν συχνά την τάση να ομαδοποιούνται). Μπορεί επίσης να προσελκυστεί από την διαφήμιση της επιχείρησης. Οι διευθυντές τοιχοκολλούν στην πόρτα του εργοστάσιου τα μεροκάματα που δίνουν με σκοπό να προσελκύσουν ευκολότερα προσωπικό. Άλλοι τυπώνουν προκηρύξεις ή μικρές αφίσσες που τοποθετούνται στα μέσα μαζικής συγκοινωνίας. Τέλος μερικές φορές στέλνουν ακόμη και «στρατολόγους» να προσληφθούν σε μια άλλη επιχείρηση, για να επαινέσουν ανάμεσα στους εργάτες τις χάρες της επιχείρησής τους. Σε μια κατάσταση έλλειψης εργατικών χεριών, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους διευθυντές είναι πεισματώδης. Χωρίς να φτάνουν μέχρι τους «διαγωνισμούς εξαγοράς» των αρχών της δεκαετίας του τριάντα, κάποιοι απ' αυτούς δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν για την πρόσληψη παράνομα μέσα, όπως τα δώρα (που αρχίζουν από ένα καινούργιο ζευγάρι παπούτσια μέχρι ένα ρολόι κουάρτς, ανάλογα με την θέση του προσώπου που θέλουν να προσλάβουν). Μόλις μπεί στο εργοστάσιο ο εργαζόμενος κανονικά πρέπει να υπογράψει μια σύμβαση εργασίας.

Αυτό το κείμενο, που προσδιορίζει τις υποχρεώσεις του απασχολούμενου, περιέχει επίσης ένα κατάλογο από εγγυήσεις (μέσα στο εργοστάσιο και σε σχέση με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης) τις οποίες δικαιούται. Συμβαίνει αυτό το κείμενο να μην υπάρχει, είτε γιατί ο εργαζόμενος δεν θέλει να μείνει για πολύ καιρό στην συγκεκριμένη επιχείρηση είτε, και αυτό είναι η συχνότερη περίπτωση, γιατί αγνοεί τα δικαιώματά του. Για τον διευθυντή η απουσία σύμβασης του λύνει τα χέρια απέναντι στον εργαζόμενο. Του επιτρέπει επίσης να αποκρύψει μια πρόσληψη που πραγματοποιείται καθ' υπέρβαση του «σχέδιου εργατικού δυναμικού», που όφειλε να παρουσιάσει στην αρχή του χρόνου στους υπεύθυνους. Η απουσία σύμβασης εργασίας είναι παράνομη, αλλά είναι μια πρακτική που σύμφωνα με γράμματα που τυπώνονται στις εφημερίδες, φαίνεται σχετικά αναπτυγμένη.

IV. Η ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΧΑΜΕΝΟ ΧΡΟΝΟ

Όπως και σε άλλες χώρες, έτσι και στην Σοβιετική Ένωση υφίστανται ισχυρές διαφορές ανάμεσα στην νόμιμη και την πραγματική διάρκεια της εργασίας. Στην ΕΣΣΔ όμως περισσότερο από άλλες βιομηχανικές χώρες, ο χρόνος εργασίας είναι μια εναλλαγή ανάμεσα σε περιόδους ασθενούς δραστηριότητας και περιόδους όπου αντίθετα συσσωρεύονται υπερωρίες.

1. Νόμιμη και πραγματική διάρκεια

Νόμιμα, η ηλικία για εργασία περιλαμβάνεται ανάμεσα στα 15 και 60 ή 55 χρόνια για άντρες και γυναίκες. Η διάρκεια της ημέρας εργασίας μειώθηκε από τις 8 ώρες το 1955 στις 7 ώρες σήμερα. Στο ίδιο διάστημα η νόμιμη βδομάδα πέρασε από τις έξη μέρες στις πεντέμιση, είτε από τις 48 ώρες στις 38 ώρες και 30 λεπτά. Κατά μέσον όρο, οι εργαζόμενοι έχουν μια βδομάδα 40,7 ωρών με μερικές ελάχιστες εξαιρέσεις: 38,6 ώρες για τους εργαζόμενους στην υγεία, 35,6 ώρες για τους ανθρακωρύχους, 32,6 ώρες για τους εκπαιδευτικούς (βλ. πίνακα 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ (σε ώρες)

		1955	1970	1979
Σύνολο της βιομηχανίας		47,8	40,7	40,6
από το οποίο:	Ανθρακωρυχεία	47,6	37,6	35,6
	Μεταλλουργία	47,9	40,7	40,8
	Χημεία και Πετροχημεία	46,4	40	39,9
	Μηχανικές κατασκευές	47,8	40,9	40,9
	Ξυλεία και χαρτί	47,8	40,9	40,8
	Ελαφριά βιομηχανία	47,9	41	40,9
	Βιομηχανία διατροφής	48	41	41

Πηγή: Narodnoye Khozyaystuo SSSR, 1979, σ. 396.

Στη μείωση της εβδομαδιαίας διάρκειας εργασίας αντιστοιχεί και η ετήσια. Το 1977, κατά μέσον όρο, οι εργαζόμενοι απολάμβαναν 21 μέρες άδειας, έναντι 18 το 1955. Πάντα το 1977, κανένας εργαζόμενος δεν είχε λιγότερο από 15 μέρες άδειας (ενώ το 1955, 42,3% δεν είχε παρά 12 μέρες, που είναι λιγότερο από το ελάχιστο που προβλέπει ο κώδικας εργασίας του 1922). Αντίθετα σχεδόν το μισό από τους εργαζόμενους είχαν τουλάχιστον 24 μέρες άδειας. Κατά συνέπεια η κατανομή των αδειών δεν οφελεί όλους το ίδιο. Οι μισθωτοί των σοβχόζ και οι υπάλληλοι του εμπορίου είναι οι πιό αδικημένοι. Αντίθετα περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς απολάμβαναν άδεια 24 ημερών εργασίας ή παραπάνω. Τέλος αυτοί που δουλεύουν στα κολχόζ φαίνεται να κάνουν πολύ λίγες

διακοπές. Υπάρχει λοιπόν μια ανισότητα που μπορεί, μερικά, να εξηγήσει τους ρυθμούς των διαφορετικών δραστηριοτήτων, αλλά που εκφράζει επίσης μια έμμεση αξιολογική κλίμακα των διαφόρων λειτουργιών.

2. «Χουζούρι» και υπερωρίες

Σύμφωνα με τους Σοβιετικούς υπεύθυνους, η νόμιμη διάρκεια της εργασίας περιοριζόταν σημαντικά από το «χουζούρι» (προγκούλ) των εργαζόμενων. Έτσι μια εφημερίδα αποδείκνυε ότι, σε ένα εργοστάσιο στο Πέρμ (Ουράλια), από τις 7 κανονικές ώρες, οι μισές χάνονταν σε διαλείμματα για τσιγάρο και διάφορους περιπάτους μέσα στο εργοστάσιο. Επιπλέον υπήρχαν σημαντικές καθυστερήσεις: την ώρα που άρχιζε η δουλειά, μόνο ένας εργάτης σε όλο το εργοστάσιο βρισκόταν στη θέση του (24).

Γενικότερα, οι εφημερίδες καταδικάζουν αδιάκοπα τις παράνομες απουσίες (πάει να πεί που δεν δικαιολογούνται με ιατρικό πιστοποιητικό) και που, νόμιμα, δεν πρέπει να ξεπερνούν τις 3 μέρες, μα που στην πράξη μπορούν να επεκταθούν μέχρι τις 25. Το στερεότυπο του αδιάφορου, οκνηρού ρώσου εργάτη, μαστιγώνεται αδιάκοπα. Ο άγιος των εργαζόμενων ήταν ο Ομπλόμωφ και όχι ο Σταχάνωφ. Στην *Τρούντ* όμως, καθημερινή συνδικαλιστική εφημερίδα, μπορεί να διαβάσει κανείς ότι συνήθως οι εργαζόμενοι κάνουν 30 ώρες υπερωρία τον μήνα χωρίς να το πληροφορείται η επιθεώρηση εργασίας. Ένας υπεύθυνος ομάδας σημειώνει στην Ιζβέστια ότι το εργοστάσιό του (που παράγει αυτοκίνητα) πραγματοποιεί συνέχεια τα δύο τρίτα της μηνιαίας παραγωγής του τις δέκα τελευταίες μέρες του μήνα. Δεν είναι σπάνιο να διαπιστώσει κανείς από τις επιστολές διαμαρτυρίας, ότι οι εργάτες υποχρεώνονται να εργάζονται τις Κυριακές και τις γιορτές, πράγμα που απαγορεύεται από το νόμο. Ο τύπος καταδικάζει τέτοιες καταστάσεις. Οι επαναλήψεις αυτών των κριτικών περίπου εδώ και είκοσι χρόνια δείχνει ότι δεν έχουν αποτελέσματα. Αυτές οι πρακτικές έχουν εγγραφεί πλήρως στη ζωή των εργαζόμενων ώστε έχουν και όνομα, «θύελλα» ή Στουρμοβτσίνα (20), (24). Οι επιχειρή-

σεις χρησιμοποιούν σε μεγάλη κλίμακα την υπερωριακή εργασία όταν πρόκειται να καλύψουν το μηνιαίο ή ετήσιο σχέδιο, ή όταν έχουν υπάρξει καθυστερήσεις. Για να τις κάνουν αποδεκτές στους εργαζόμενους, ανατρέχουν σε υλικά κίνητρα (εργάτες μπορούν με αυτό τον τρόπο να κερδίσουν το ένα τρίτο του μηνιαίου μισθού μέσα σε ένα Σαββατοκύριακο, μέσα στους δύο τελευταίους μήνες του χρόνου το ανάλογο του μισού ετήσιου εισοδήματός τους) ή στην απειλή των κυρώσεων. Παρόλο που αυτό είναι παράνομο, εργάτες απολύθηκαν γιατί αρνήθηκαν αυτή την επιπλέον εργασία. Ένα μέσο για να γίνουν αποδεκτές οι επιπλέον ώρες και μέρες είναι πλεονεκτήματα σε είδος, επιδόματα διακοπών, διάφορες εξυπηρετήσεις σε σχέση με την διοίκηση, το σύστημα υγείας, και στις πιό ακραίες περιπτώσεις, ακόμα και ευνοϊκές συνθήκες κατοικίας ή πληρωμές σε ξένα χαρτονομίσματα (που επιτρέπουν τις αγορές στα καταστήματα για τους τουρίστες, τα Μπεριόσκα, που δεν γνωρίζουν ελλείψεις).

Έτσι ο τύπος μπορεί καμμιά φορά να καταδικάζει τις απουσίες, το χουζούρι (Προγκούλ) και να περιγράφει την ασταμάτητη εργασία, τον πυρετό του Σαββατόβραδου όταν πλησιάζει το τέλος του σχεδίου. Οι επιχειρήσεις στην πράξη γνωρίζουν μηνιαίους, τριμηνιαίους, ετήσιους κύκλους δραστηριοτήτων με περιοδικές αιχμές. Όταν οι δυσκολίες του εφοδιασμού επιβραδύνουν τη δραστηριότητα, οι εργαζόμενοι «το εκμεταλλεύονται» και απουσιάζουν όποτε μπορούν. Κατόπιν, όταν έχουν παραδοθεί τα υλικά, το εργαστήριο, η επιχείρηση, ξανακερδίζουν τον χαμένο χρόνο. Μια τέτοια εναλλαγή έχει δυσχέρειες. Η ποιότητα των αγαθών που παράγονται κατά τις Στουρμοβτσίνα είναι από τις πιό μέτριες. Σε πολυάριθμες έρευνες οι εργαζόμενοι εκφράσανε την προτίμησή τους για ένα κανονικότερο ρυθμό. Η διαδοχή αργών και γρήγορων φάσεων από την άλλη μεριά σημειώνεται περισσότερο ή λιγότερο σύμφωνα με τον τομέα δραστηριότητας. Στην κατασκευή, την ελαφριά βιομηχανία και τη διατροφή, φαίνεται πως αυτό το φαινόμενο κορυφώνεται. Αλλά κατά γενικό κανόνα, κανένας κλάδος δεν αγνοεί το προγκούλ και την Στουρμοβτσίνα.

3. Η δεύτερη εργασία

Η οργάνωση του χρόνου μέσα από την εργασία εξαρτάται από ακόμη ένα συντελεστή: την ύπαρξη μιας *διπλής ημέρας εργασίας*. Εάν παραμεριστεί ο οικιακός τομέας, βρίσκεται κανείς μπροστά σε ένα θεσμό στα όρια νομιμότητας και παρανομίας. Στην ύπαιθρο αυτή η διπλή ημέρα έχει θεσμοποιηθεί με την ύπαρξη του αγροτεμάχιου. Πρόκειται για μικρές επιφάνειες (5 με 10 στρέματα) που καλλιεργούνται ελεύθερα από αυτούς που δουλεύουν στο κολχόζ και τα σοβχόζ. Αποτελούν το αντικείμενο φροντίδας όσο και ζηλοτυπίας γιατί προμηθεύουν όχι μόνο ένα σημαντικό μέρος της κατανάλωσης διατροφής των αγροτών, αλλά ακόμη και σεβαστά εισοδήματα από την πώληση των προϊόντων στην αγορά του κολχόζ. Εάν οι εργαζόμενοι της υπαίθρου τείνουν να προτιμούν το κτήμα τους από το κρατικό ή το συνεργατικό αγρόκτημα, οι καθοδηγητές των τελευταίων αυτών έχουν τα μέσα να τους πιέσουν για να τους υποχρεώσουν να προσφέρουν και εκεί μια ελάχιστη εργασία.

Η παραχώρηση του αγροτοτεμάχιου μπορεί να ανασταλεί. Έτσι, στην ύπαιθρο, τα μέλη της οικογένειας που είτε δεν είναι γραμμένα στο κολχόζ (οι νέοι και οι συνταξιούχοι), είτε δεν απασχολούνται στο σοβχόζ (η σύζυγος), εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο κομμάτι της εργασίας. Αυτό που επικρατεί στις πόλεις είναι η μαύρη δουλειά που πραγματοποιείται μετά (και συχνά στη διάρκεια) τη νόμιμη εργασία. Αυτές οι δραστηριότητες ποικίλλουν αρκετά. Από εργάτες που επιδιορθώνουν τα διαμερίσματα και βάζουν σε λειτουργία τα καινούργια σπίτια (οι *σαμπάσνικι*) μέχρι αυτούς που κατασκευάζουν στο σπίτι τους ραδιόφωνα ή τηλεοράσεις με κομμάτια κλεμένα από το εργοστάσιο· από την ανανέωση της τοπικής χειροτεχνίας (χαλιά από την Αρμενία, λεπτοδουλεμένα σαμοβάρια) μέχρι την επισκευή αυτοκινήτων για τον λογαριασμό ιδιωτών ή ακόμα και επιχειρήσεων ή ακόμα η παράνομη παρασκευή αλκοόλ (το *ζαμογκόν* με τις φοβερές συνέπειες) (32), (34).

Οι εργαζόμενοι που είναι ειδικευμένοι σε ορισμένες δραστηριότητες (υδραυλικοί, μπογιατζήδες, ηλεκτρολόγοι, ηλεκτρονικοί) έχουν αναμφισβήτητα περισσότερες ευκαιρίες από αυτούς των άλλων ειδικοτήτων. Από την άλλη μεριά εάν σε ορισμένες περιπτώσεις, η μαύρη δουλειά είναι συμπλήρωμα, υπάρχουν άλλες όπου αποτελεί την κύρια δραστηριότητα. Βλέπει κανείς να δημιουργούνται παράνομα εργαστήρια, ακόμα και πραγματικά εργοστάσια, ειδικευμένα στην παραγωγή περιζήτητων αγαθών, που μπορεί να πληρώνουν τον εργαζόμενο δύο με τρείς φορές το ύψος του νόμιμου μισθού του.

4. Νοικοκυριό και ελλείψεις

Στο μέτρο που πολυάριθμες γυναίκες είναι μόνες, για να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειας (συνέπεια της υπέρμετρης ανδρικής θνησιμότητας που οφείλεται στον πόλεμο), το νοικοκυριό βάζει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Μια έρευνα το 1973 εκτιμούσε ότι ήταν δύο φορές σημαντικότερο για τις γυναίκες απ' ότι για τους άντρες, με διάρκειες που κυμαίνονται από τρισήμιση μέχρι πέντε ώρες την ημέρα ανάλογα με την κοινωνική κατηγορία. Επιδεινώνει τις διακρίσεις που υφίστανται οι εργαζόμενες. Παίρνοντας ένα κομμάτι από τον «ελεύθερο χρόνο» τους, τις εμποδίζει να καταφύγουν στη διπλή εργασία με αμοιβή, και εντείνει την διαφορά των πραγματικών εισοδημάτων (σε είδος ή σε χρήμα) ανάλογα με το φύλο. Από την άλλη μεριά, λόγω των ελλείψεων και στο μέτρο που οι αγορές για το σπίτι αποτελούν συχνότατα μια γυναικεία δραστηριότητα, αυτές οι τελευταίες βλέπουν τον «ελεύθερο χρόνο» τους να κατασπαταλιέται στις «ουρές». Οι γυναίκες λοιπόν, αναλογικά, καθυστερούν συχνότερα στην «πρώτη εργασία» τους απ' ό,τι οι άντρες, και, συχνά, είναι υποχρεωμένες να την εγκαταλείπουν νωρίτερα. Έτσι στην πράξη αποκλείονται κατά ένα μεγάλο μέρος από τις επιδοτήσεις και τα πριμ σε χρήμα ή σε είδος. (20), (32).

5. Η πραγματική εργασία

Η οργάνωση του χρόνου από την εργασία καταγράφει λοιπόν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις επίσημες στατιστικές και την πραγματικότητα. Η εργασία στην ΕΣΣΔ δεν είναι καθόλου σχεδιοποιημένη. Καλύτερα, η ανάπτυξη της «δεύτερης εργασίας», επιτρέποντας σε μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού να ανεβάσουν το επίπεδο της ζωής τους, κάνει περισσότερο αποδεκτό έναν κόσμο που κυριαρχείται από τις ελλείψεις. Συνεισφέρει, με κάποιο τρόπο, στην μείωση των εντάσεων και των απαιτήσεων του πληθυσμού στα θέματα της ποσότητας αγαθών και υπηρεσιών, όπως και της ποιότητάς τους, που μπορούν να επιβαρύνουν την «επίσημη» οικονομία (32), (3).

Ο σοβιετικός εργαζόμενος εμφανίζεται λοιπόν σαν πολύ απασχολημένος. Γι' αυτό, ιδιαίτερα από το 1979, οι σοβιετικοί ιθύνοντες ανώτερου επιπέδου επιμένουν ασταμάτητα πάνω στην φυγοπονία του, και το χουζούρι του. Μια ένδειξη μπορεί να είναι η αποστολή ασφαλιτών στις αρχές του 1983 για να ελέγξουν εάν τα άτομα που βρισκόντουσαν στα καφενεία, τους κινηματογράφους, τα θέατρα, ήταν εργάτες που απουσίαζαν από τη δουλειά τους. Το γεγονός όμως ότι αυτή η εκστρατεία σύντομα εξαντλήθηκε αποδεικνύει την ανεπάρκεια κάθε κατασταλτικής πολιτικής. Δεν μπορούν να βάλουν από ένα αστυφύλακα πίσω από 128 εκατομμύρια εργαζόμενους. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι τον χρόνο που περνάει στην εργασία, οι υπεύθυνοι τον βλέπουν από την σκοπιά της «τεμπελιάς». Όταν οι σοβιετικές κοινωνιολογικές μελέτες αναλύουν τα προβλήματα των απουσιών από τις βιομηχανίες στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Γαλλία ή την Μεγάλη Βρετανία, θεωρούν αυτή την συμπεριφορά «δικαιολογημένη». Γι' αυτές εκφράζει την αντίσταση της εργατικής τάξης στην καπιταλιστική εκμετάλλευση. Όταν πρόκειται για την ΕΣΣΔ, τίποτε δεν είναι ίδιο, καθόσον δεν υπάρχει ούτε καπιταλισμός, ούτε εκμετάλλευση. Υπάρχει όμως «χουζούρι», για ποιούς λόγους; Οι σοβιετικοί εργαζόμενοι είναι αγνώμονες που δεν είναι σε

θέση να εκτιμήσουν τα πλεονεκτήματα της κοινωνίας που ζούν; Και εάν δεν υπάρχει «τεμπελιά» αλλά ένα σύνολο από φαινόμενα, όπως κύκλοι στην παραγωγική δραστηριότητα, σπουδαιότητα της δεύτερης εργασίας, ή χάσιμο χρόνου στις ουρές μπροστά στα καταστήματα όταν υπάρχουν ελλείψεις, γιατί επιμένουν να αποκαλούν αυτά τα φαινόμενα «τεμπελιά»; Η συζήτηση δεν είναι ξέχωρη από την πραγματικότητα. Συμμετέχει, μεταφράζει και μεταφέρει τις αντιθέσεις και ιδιαίτερα αυτές που προσπαθούν περισσότερο να κρύψουν.

Μέρος Τρίτο

ΕΡΓΑΣΙΑ, ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ, ΕΠΙΠΕΔΟ ΖΩΗΣ

Οι δυσλειτουργίες της σοβιετικής οικονομίας, που οι συνέπειές τους είναι ιδιαίτερα αισθητές σε ότι αφορά την εργασία και τους ρυθμούς της, οφείλονται στην ύπαρξη πολλαπλών λογικών που οδηγούν σε ένα αξιοσημείωτο ανταγωνισμό για την εξασφάλιση των πρώτων υλών ανάμεσα στις επιχειρήσεις και τους μεγάλους οικονομικούς οργανισμούς που είναι τα υπουργεία της παραγωγής. Έτσι, σε αντίθεση με αυτό πού συμβαίνει στις καπιταλιστικές χώρες, η αβεβαιότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων δεν παρατηρείται τη στιγμή που πωλούνται τα προϊόντα, αλλά αφορά στην εξασφάλιση των απαραίτητων πρώτων υλών για την παραγωγή. Αυτός ο ανταγωνισμός, αν συνδυαστεί με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σοβιετικής δημογραφίας, προκαλεί μια καθολική έλλειψη εργατικών χεριών, ενώ, σύμφωνα με τα δυτικά κριτήρια, υπάρχει πλεόνασμα στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

Οι συνθήκες λειτουργίας του οικονομικού συστήματος προκαλούν μια αναντιστοιχία ανάμεσα στην κίνηση των εισοδημάτων των μισθωτών και αυτή της πραγματικής κατανάλωσης και την αυξανόμενη παρουσία της παραοικονομίας που συμβάλλει στην πραγματοποίηση ρυθμίσεων τόσο στο επίπεδο της παραγωγής όσο και σ' αυτό της κατανάλωσης. Αυτή η τελευταία αποδεικνύεται ιδιαίτερα άνιση. Πράγμα που οφείλεται λιγότερο στις διαφορές των εισοδημάτων και περισσότερο στους όρους πρόσβασης στα διάφορα καταναλωτικά αγαθά. Η διάρκεια αυτής

της κατάστασης, παρόλη την σημαντική πρόοδο του επίπεδου της ζωής από τον θάνατο του Στάλιν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα, γεννάει μια ιδιαίτερη μορφή ανακατανομής των αγαθών και υπηρεσιών που θα αποκαλείται από δω και πέρα «πελατειακή σχέση». Συνιστά ένα ιδιότυπο σύστημα δεσμών βασισμένο στις διαπροσωπικές σχέσεις, ανάμεσα στους εργαζόμενους και τους οικονομικούς υπεύθυνους. Τέλος η σοβιετική οργάνωση της εργασίας σημαδεύεται βαθειά από τις διαμάχες σε διάφορα επίπεδα, και φαίνεται πως είναι το αποτέλεσμα αρκετών αντιφατικών σχέδιων οργάνωσης της εργασίας, που εφαρμόστηκαν με περισσότερα ή λιγότερα μέσα και συνοχή, ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα στις διαφορετικές λογικές που διαπερνούν το σοβιετικό οικονομικό σύστημα.

Ι. ΑΠΟ ΤΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ

Παρόλες τις ιδιαίτερες δυσκολίες που συναντούν οι Σοβιετικοί, σαν συνέπεια των ελλείψεων, για να εξασφαλίσουν όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες που επιθυμούν, τα χρηματικά εισοδήματα παραμένουν ένας ουσιαστικός παράγοντας σε σχέση με την εργασία. Από την σκοπιά των οικονομικών υπεύθυνων, η διάσταση ανάμεσα στον άμεσο μισθό και τις εισοδηματικές παροχές (τον «κοινωνικό μισθό») δικαιώνει την χρησιμοποίηση του πρώτου για τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας, με το παιχνίδι των επιδομάτων, ακόμα και με το μισθό με το κομμάτι, και των ανισοτήτων ανάμεσα στους κλάδους και τους τομείς της δραστηριότητας αυτής. Ο κοινωνικός μισθός, το σύνολο των εισοδημάτων που προέρχονται από συντάξεις, ασφαλίσεις, και την κοινωνική βοήθεια, θα έπρεπε επομένως να διορθώνει τις ανισότητες και να εξασφαλίζει μια ελάχιστη κάλυψη των κοινωνικών κινδύνων.

Παρόλα αυτά, τα κριτήρια παροχής αφήνουν να σκεφτεί κανείς, τουλάχιστον σ' ότι αφορά τις κοινωνικές ασφαλίσεις, ότι και εκεί υπάρχει μια πιθανή χρήση τους προς την κατεύθυνση του ελέγχου του εργατικού δυναμικού.

Ο άμεσος μισθός και ο κοινωνικός μισθός δεν εξαντλούν τις πηγές χρηματικών εισοδημάτων. Ο ρόλος των δραστηριοτήτων που ξεφεύγουν από το κρατικό ή το συ-

νεταιριστικό πλαίσιο μπορεί να μετρηθεί από την αφθονία των εισοδημάτων που εξασφαλίζουν, νόμιμα ή παράνομα. Εάν η παραοικονομία προσφέρει μια απαραίτητη ευελιξία από την σκοπιά της παραγωγής, αποδεικνύεται επίσης σημαντική για την διαμόρφωση των πραγματικών εισοδημάτων.

Παραμένει ωστόσο το ερώτημα της χρησιμοποίησης αυτών των εισοδημάτων, σε συσχετισμό με το πρόβλημα ουσίας που συνίσταται στην δυσκολία του μετασχηματισμού του εισοδήματος σε καταναλωτικά αγαθά, και ιδιαίτερα σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Η απουσία συνέχειας στην ποικιλία των αγαθών της αγοράς ανάμεσα στα πλέον τρέχοντα και αυτά που θεωρούνται είδη πολυτελείας, που προέρχεται ταυτόχρονα από την συμπεριφορά των επιχειρήσεων και την σοβιετική λογιστική, διαμορφώνει την χρήση των εισοδημάτων, και ερμηνεύει την πραγματοποίηση μιας σημαντικής αποταμίευσης απο εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες των οποίων τα εισοδήματα μπορούν να θεωρηθούν, στην σοβιετική κλίμακα, σαν μεσαία ή μικρομεσαία. Ο αντιφατικός χαρακτήρας του χρηματικού εισοδήματος είναι ταυτόχρονα πλεονασματικός και ελλειματικός.

1. Ο άμεσος μισθός

Στην ΕΣΣΔ ο κανονικός μισθός αντιμετωπίζεται από δύο σκοπιές. Είναι μια ατομική αμοιβή, που πρέπει να προτρέπει σε εργασία, και εγγράφεται μέσα σ' ένα σύστημα διαμόρφωσης του εισοδήματος παράλληλα με τον «κοινωνικό μισθό». Γι' αυτό τον λόγο, για την σοβιετική λογική η ύπαρξη ισχυρών ανισοτήτων στους μισθούς, ο μισθός με το κομμάτι, δεν είναι σε αντίθεση με την αναζήτηση μιας σχετικής ισότητας στο βαθμό που πραγματοποιείται η «ανάπτυξη του σοσιαλισμού». Αυτό εξηγεί την διατήρηση του μισθού με το κομμάτι στη βιομηχανία. Αν και βρίσκεται σε ελαφριά υποχώρηση από το 1960, αφορά ακόμη 54,5% των εργαζομένων το 1979, με σημαντικές διαφορές ανάλογα με τον κλάδο. Εάν το 38,3% των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία και 21% από αυ-

τούς της χημικής βιομηχανίας βάσης πληρώνονται σύμφωνα με αυτό το σύστημα, στις ελαφριές βιομηχανίες πληρώνεται έτσι το 76% των εργαζομένων. Αυτή η διαφορά στις μορφές που παίρνει ο μισθός αντιστοιχεί και σε μια διαφορά στο επίπεδό τους. Ο μέσος μισθός των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία ξεπερνάει κατά 60% τον εθνικό μέσο όρο ενώ στις ελαφριές βιομηχανίες είναι κατά 20% μικρότερος από τον μέσο μισθό. Από το 1960 στο 1979, οι διαφορές σε σχέση με τα προσόντα μειώθηκαν. Ανάμεσα στον πρώτο βαθμό (που αντιστοιχεί στον έλληνα χειρώνακτα) και τον έκτο βαθμό (που αντιστοιχεί στον έλληνα τεχνίτη), στην μηχανουργική βιομηχανία η απόσταση μειώθηκε από το 2 στο 1,7. Αυτή η μείωση των διαφορών με βάση την ειδίκευση συνοδεύεται από μια αύξηση των επιδομάτων. Από το 1961 στο 1971 πέρασαν από το 27% στο 39% του μισθού που αναφέρεται στην απόδειξη πληρωμής. Στην μηχανική βιομηχανία, όπου μόλις αναφέρθηκε η μείωση των διαφορών όσον αφορά το βασικό μισθό, αυτά τα επιδόματα αντιπροσωπεύουν το 41% του μισθού.

Στη γεωργία υπάρχει μια διακύμανση ανάμεσα σε ιδιαίτερες μορφές μισθού με το κομμάτι στα κρατικά αγροκτήματα και την αμοιβή με βάση τον χρόνο εργασίας στα κολχόζ. Αυτή η τελευταία μπορεί να εξομοιωθεί με μισθό στο βαθμό που ο νόμος καθορίζει την ελάχιστη αμοιβή ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα του συνεταιρισμού. Παρόλες τις μεγάλες αυξήσεις (με ένα ποσοστό 4% τον χρόνο κατά μέσον όρο από το 1970 στο 1980 σε αντίθεση με το 3,2% του συνόλου των μισθών), οι άμεσες αμοιβές παραμένουν στην γεωργία μικρές. Το 1980 αντιπροσώπευαν το 80% του μέσου μισθού της βιομηχανίας για τα σοβχόζ και 64% για τα κολχόζ.

Σε ό,τι αφορά τις υπηρεσίες, οι μισθοί είναι σαφώς μικρότεροι από τον μέσο όρο της βιομηχανίας, σε μια αναλογία που ποικίλλει από τα δύο τρίτα στα ιατρικά επαγγέλματα μέχρι τα τρία τέταρτα στο εμπόριο.

Τέλος στην κατασκευή, εξαιτίας τόσο της βαριάς εργασίας όσο και της έλλειψης εργατικών χεριών, οι μισθοί είναι ανώτεροι κατά 12% από αυτούς της βιομηχανίας.

Παρόλη την έλλειψη συνολικών δεδομένων, έρευνες σε συγκεκριμένα εργοστάσια φαίνεται να δείχνουν ότι οι διαφορές εκεί είναι σημαντικές (από 2,2 μέχρι 2,5 ανάμεσα στον πρώτο και τον έκτο βαθμό), όπως και το ποσοστό των επιδομάτων (μέχρι 60%).

Για τα τελευταία είκοσι χρόνια, τα χαρακτηριστικά του άμεσου μισθού είναι η σπουδαιότητα του μισθού με το κομμάτι, ο περιορισμός των διαφορών ανάμεσα στις κλίμακες αλλά και η αύξηση του ποσοστού των επιδομάτων, και έντονες διαφορές ανάμεσα στους τομείς και τους κλάδους της οικονομίας.

2. Οι άλλες νόμιμες πηγές νομισματικών εισοδημάτων: αγροτοτεμάχιο και εισοδηματικές παροχές

Πρέπει να διαχωρίσουμε καθαρά την κατάσταση αυτών που εργάζονται στα κολχόζ και αυτή των άλλων εργαζομένων. Το αγροτοτεμάχιο παίζει ένα σημαντικό ρόλο. Ένα κομμάτι της παραγωγής του αυτοκαταναλώνεται, και μειώνει αρκετά τα έξοδα. Αντιπροσωπεύει ένα εισόδημα που είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Πραγματικά, χωρίς αυτό, η οικογένεια του κολχόζνικου θα αγόραζε τα προϊόντα διατροφής στην κρατική ή στην ελεύθερη αγορά; Το ερώτημα είναι σημαντικό καθόσον στην τελευταία οι τιμές μπορεί να είναι διπλάσιες έως πενταπλάσιες από αυτές των κρατικών καταστημάτων. Επιπλέον, ένα κομμάτι από την παραγωγή του ατομικού αγροκτήματος πουλιέται στην ελεύθερη αγορά, και το 1980 αντιπροσώπευε το 58% της αμοιβής του κολχόζ για μια οικογένεια όπου τα δύο μέλη της είναι συνεταιριστές.

Αντίθετα, όλοι οι εργαζόμενοι, μισθωτοί ή που δουλεύουν στα κολχόζ εισπράττουν βοηθήματα που προέρχονται από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Είναι βοηθήματα τριών κατηγοριών, συντάξεις, ασφαλίσεις και επιχορηγήσεις που συνδέονται με την δημόσια πρόνοια. Το ποσοστό τους είναι σχετικά σταθερό στα εισοδήματα της εργατικής οικογένειας: γύρω στο 23% από το 1965 και μετά. Η επέκτασή τους όμως σε αυτούς που εργάζονται

στα κολχόζ είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα των είκοσι τελευταίων χρόνων, καθόσον πέρασαν από το 14% του συνολικού εισοδήματος το 1965 σέ περίπου 20% το 1980.

Οι συντάξεις και οι κοινωνικές ασφαλίσεις βρίσκονται κάτω από την άμεση διαχείριση των συνδικάτων με βάση τις συνεισφορές των επιχειρήσεων. Αντίθετα το κράτος εξασφαλίζει την κοινωνική πρόνοια, και συντονίζει το σύνολο των θεμάτων που αφορούν τις παροχές μέσα από την «Κρατική επιτροπή εργασίας και κοινωνικών προβλημάτων». Όσον αφορά τις συντάξεις, η γήρανση του σοβιετικού πληθυσμού βάζει ένα σοβαρό πρόβλημα. Το 1976, από τα 29 εκατομμύρια των συνταξιούχων, τα 19 είχαν συντάξεις γήρατος. Το ύψος της σύνταξης είναι τόσο χαμηλό, ώστε υποχρεώνει το 25% των συνταξιούχων (από τους οποίους το 80% είναι παλιοί εργάτες ή χωρικοί) να συνεχίζουν να εργάζονται. Οι κοινωνικές ασφαλίσεις καλύπτουν τον κίνδυνο της αρρώστιας, την μητρότητα και την συντήρηση των διευκολύνσεων ανάπαυσης και διακοπών. Η κάλυψη των εξόδων του ασφαλισμένου διαφέρει ανάλογα με την αρχαιότητα, την σταθερότητα της απασχόλησης και την κοινωνική συμπεριφορά. Εάν ένας εργαζόμενος, μέλος του συνδικάτου, που μπορεί να πιστοποιήσει οκτώ χρόνια αδιάκοπης εργασίας, θα πληρωθεί στο 100%, αυτό το ποσοστό μπορεί να πέσει στο 50% ή ακόμη στο 30% εάν μπορούν να του προσάψουν μεγάλη αστάθεια στην εργασία, ή αυτό που οι σοβιετικοί αποκαλούν «αντι-κοινωνικές» συμπεριφορές, όπως οι απουσίες, ο αλκολισμός ή μικροκλοπές μέσα στην επιχείρηση.

Όσον αφορά τις κοινωνικές ασφαλίσεις, η λογική τους είναι λιγότερο να εξασφαλίσουν την ισότητα των εργαζομένων, και περισσότερο να ελέγξουν την συμπεριφορά τους, στην εργασία και την κοινωνική ζωή. Η κοινωνική πρόνοια αναλαμβάνει την επιχορήγηση μιας «πάλης ενάντια στη φτώχεια» της οποίας το όριο προσδιορίστηκε τα τελευταία χρόνια στα 67 ρούβλια το μήνα κατ' άτομο. Αν και δεν είναι γνωστός ο αριθμός των οικογενειών που καλύπτει, μπορεί να υπάρξει μια ένδειξη από το γεγονός

ότι το «οικογενειακό συμπλήρωμα» (12 ρούβλια τον μήνα για κάθε παιδί) που εισάχθηκε το 1974, είχε προβλεφθεί να αγγίξει 12,5 εκατομμύρια παιδιά κάτω από τα οκτώ χρόνια, δηλαδή το 37% του πληθυσμού αυτής της κατηγορίας (20).

3. Οι παράνομες πηγές χρηματικών εισοδημάτων

Υπάρχουν δύο είδη. Πρωτ' απ' όλα τα παράνομα εισοδήματα που σχετίζονται με την πρώτη εργασία. Πρόκειται για επιδόματα και υπερωρίες που δεν δηλώθηκαν και που πληρώθηκαν από την επιχείρηση από πηγές που επίσημα δεν είχαν καμμιά σχέση με τους μισθούς (κεφάλαια κοινωνικά, κεφάλαια για επισκευές, ακόμα και κεφάλαια για επενδύσεις). Σύμφωνα με τον σοβιετικό τύπο, αυτά τα επιδόματα μπορούν να αντιπροσωπεύουν από μια μέχρι έξι φορές τον μηνιαίο μισθό, και οι υπερωρίες το ισοδύναμο εκείνων που δηλώνονται στην επιθεώρηση εργασίας. Αυτή η κατάσταση έχει δύο συνέπειες. Από την μια μεριά το εισόδημα της πρώτης εργασίας μπορεί να είναι αισθητά ανώτερο από αυτό που δηλώνεται. Από την άλλη μεριά ο υπολογισμός των μισθών που πληρώνονται από τις επιχειρήσεις πλαστογραφείται με τη χρήση κεφαλαίων που επίσημα προορίζονται για εντελώς άλλα πράγματα. Κατά συνέπεια, οι στατιστικές οι σχετικές με το κόστος της εργασίας στα συνολικά έξοδα της επιχείρησης είναι υποεκτιμημένες... Κατά πόσο; Είναι πολύ δύσκολο να αποφανθούμε. Όταν οι υπηρεσίες οικονομικού ελέγχου κάνουν σε βάθος έρευνες στις επιχειρήσεις, δημοσιεύουν επανορθώσεις που ανέρχονται από 30% μέχρι 50%. Άλλα πρόκειται βέβαια για περιπτώσεις όπου μπορούμε να θεωρήσουμε πως οι επιχειρήσεις είχαν ξεπεράσει κατά πολύ το κοινό μέτρο, ώστε να προσελκύσουν επάνω τους τους κεραυνούς ενός ελέγχου.

Υπάρχουν στη συνέχεια τα εισοδήματα που σχετίζονται με την «δεύτερη εργασία». Στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις, τους *σαμπάσνικι*, η κατασκευή ανταλλακτικών ή ειδών χειροτεχνίας, μπορεί να αυξήσει το ετήσιο ει-

σόδημα από 30% μέχρι 50%. Σε μια ανώτερη κλίμακα η δεύτερη εργασία γίνεται βιομηχανία.

Αρκετές δίκες αποκάλυψαν την ύπαρξη παράλληλων εργοστασίων, που μπορούν να αποφέρουν κάθε χρόνο στους ιδιοκτήτες τους αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες ρούβλια. Η ανακάλυψη κρυμμένων θησαυρών, σε πλάκες χρυσού ή πολύτιμους λίθους, που φτάνουν τα τρακόσια εκατομμύρια ρούβλια είναι μια άλλη ένδειξη. Στην πράξη, υπάρχουν δύο διαφορετικές λογικές. Στην πρώτη περίπτωση, ο εργάτης που κάνει μια δεύτερη δουλειά προσπαθεί να αυξήσει τα εισοδήματά του, αλλά δεν πρόκειται παρά για ένα συμπλήρωμα. Στη δεύτερη περίπτωση, καθόσον τα παράνομα εισοδήματα είναι κατά πολύ ανώτερα από αυτά που προέρχονται από την επίσημη δραστηριότητα, χρειάζεται να αντιστραφεί η σχέση ανάμεσα στις δύο δραστηριότητες. Η παράνομη έχει γίνει κύρια, και η επίσημη δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια νομική κάλυψη.

Μια τέτοια κατάσταση δεν είναι δυνατή παρά μόνο στο μέτρο που ο οικονομικός έλεγχος που ασκείται από την αστυνομία και τους οργανισμούς του Γκόσπλαν παρουσιάζει παράδοξες αδυναμίες. Το ίδιο ισχύει για τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν χρήματα για να πληρώνουν τα επιδόματα ή τους αδήλωτους μισθούς. «Ο επίτροπος ήταν ένας μεγάλος προστάτης όλων των τεχνών και των βιομηχανιών, αλλά περισσότερο απ' όλα, αγαπούσε ένα καλό γραμμάτιο της κρατικής τράπεζας». Αυτό που έγραφε ο Γκόγκολ στη *Μύτη* θα μπορούσε να μεταφερθεί και να εικονογραφήσει πολλές υποθέσεις που έρχονται στο φως από τον σοβιετικό τύπο. Μηνιαία λαδώματα από 5.000 έως 10.000 ρούβλια (30 με 60 φορές τον μέσο μηνιαίο μισθό το 1981), που καταβάλλονταν στους υπεύθυνους του Υπουργείου πάλης ενάντια στην κλοπή της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας, εξηγούσαν ότι ιδιώτες είχαν μπορέσει να κατέχουν μια δεκάδα επιχειρήσεων ειδικευμένων στην κατασκευή προϊόντων από τεχνητό δέρμα. Συνήθως ξεσπούν σκάνδαλα όπου είναι ανακατεμένες και σημαντικές προσωπικότητες. Η μονότονη όμως επανάληψη των σκανδάλων αποδεικνύει την αναποτελεσμα-

τικότητα της καταστολής. Για να ελαττωθεί η σήψη, θα έπρεπε είτε να εξαφανιζόντουσαν οι παραοικονομικές δραστηριότητες, πράγμα που θα έρριχνε την σοβιετική οικονομία σε βαθιά κρίση, είτε να σταματούσαν αυτές οι δραστηριότητες να είναι παράνομες, που θα είχε σαν αποτέλεσμα να αναγνωριστούν σαν απαραίτητες η εμπορική παραγωγή, η ανεξάρτητη από το κράτος, και η αυτονομία των διευθυντών.

4. Αποταμίευση και κατανάλωση

Η συγκέντρωση του χρήματος στους ιδιώτες μπορεί να παρομοιαστεί με μια υποχρεωτική αποταμίευση που προκύπτει από τις δυσκολίες των ιδιωτών να προμηθευτούν καταναλωτικά αγαθά, λόγω των ελλείψεων. Από το 1960 ως το 1980, η μέση αμοιβή των μισθωτών αυξήθηκε κατά 111%. Την ίδια περίοδο η μέση κατάθεση στα ταμιευτήρια αυξήθηκε κατά 427%. Ενώ το 1960 αντιπροσώπευε δυόμισι μήνες από το μισθό, το 1980 έφτανε σχεδόν τους εξήμισι μήνες. Οι καταθέσεις στην ύπαιθρο είναι ανώτερες από αυτές των πόλεων, παρόλο που είδαμε ότι στη γεωργία, τα εισοδήματα ήταν αισθητά κατώτερα από εκείνα των εργατών.

Το φούσκωμα της αποταμίευσης βρίσκει ένα μέρος της ερμηνείας του στην ιδιαίτερη δομή των ποικιλιών των προϊόντων που βρίσκονται στην αγορά στη ΕΣΣΔ. Ο καταναλωτής έχει να επιλέξει ανάμεσα σε προϊόντα ποικιλιών χαμηλής ποιότητας και προϊόντα πολυτελείας, αλλά οι ενδιάμεσες κατηγορίες λείπουν. Για αναλώσιμα αγαθά ο σοβιετικός καταναλωτής δεν έχει άλλη εναλλακτική λύση ανάμεσα στις κατώτερες και ανώτερες ποιότητες, των οποίων οι τιμές είναι ανάμεσα στις πέντε και είκοσι φορές μεγαλύτερες. Αυτό που υπάρχει μέσα σε ομογενή τμήματα της κατανάλωσης αναπαράγεται ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα, δηλαδή όταν περάσει κανείς από την διατροφή στο ρουχισμό, από τον ρουχισμό στο ηλεκτρικό νοικοκυριό, από το ηλεκτρικό νοικοκυριό στο αυτοκίνητο. Εάν συγκριθούν διάφορα προϊόντα, ξεκινώντας από τον ετήσιο μέσο όρο των τιμών τους στην

κρατική αγορά, με τον μέσο μηνιαίο ακαθάριστο μισθό ενός εργαζόμενου της βιομηχανίας, παρατηρούνται οι ακόλουθες αναλογίες: το κιλό το άσπρο ψωμί κοστίζει 0,2% του μέσου μηνιαίου μισθού· αυτό του βωδινού κρέατος χύμα μαζί με τα κόκκαλα 1,3%· το κιλό το κοτόπουλο 2,2% και αυτό του βούτυρου 1,6%· τα καρότα 0,15% και οι ντομάτες 0,5% πάντοτε για ένα κιλό: όσον αφορά τα φρούτα, τα φτηνότερα, τα καρπούζια, αξίζουν 0,2% του μέσου μηνιαίου μισθού και τα ακριβότερα, τα λεμόνια, 1,6%. Εάν περάσουμε στον ρουχισμό, ένα ανδρικό παλτό (βασικός τύπος) κοστίζει 102% του μηνιαίου μισθού, 125% για ένα γυναικείο παλτό και 600% με 800% για τους τύπους ανώτερης ποιότητας, ένα πουκάμισο 10,5%, μια μπλούζα 12,6%, και ένα παιδικό πουκάμισο 3,5%· ένα ζευγάρι αθλητικά παπούτσια 2,7% και γυναικεία σκαρπίνια (πάντα η βασική ποιότητα) 22%. Για την επίπλωση, ο φτηνότερος καναπές κοστίζει περίπου ένα μηνιάτικο (94%) και στις ηλεκτρικές συσκευές ένας εξαεριστήρας κοστίζει 34%, ένας τύπος μεγάλης δυναμικότητας φτάνει στο 350%· μια τηλεόραση (ασπρόμαυρη) φτάνει το 185%, ένα ψυγείο 229% και μια έγχρωμη τηλεόραση 430%. Όσον αφορά το αυτοκίνητο, ο μέσος τύπος (σαν το FIAT 124) φτάνει στους 36 μήνες του μέσου μισθού.

Αυτή η ιδιαίτερη δομή της ποικιλίας των καταναλωτικών προϊόντων εξηγεί πως γενικά ο μέσος σοβιετικός έχει αρκετά χρήματα για να καλύπτει τις βασικές ανάγκες με τα πλέον τρέχοντα προϊόντα, και όχι αρκετά για να τροποποιήσει ποιοτικά το καλάθι της κατανάλωσής του. Στα προϊόντα διατροφής η έλλειψη υποχρεώνει τον καταναλωτή να ψωνίζει στην αγορά των κολχόζ όπου οι τιμές είναι σαφώς μεγαλύτερες. Κατά μέσον όρο φρούτα και λαχανικά κοστίζουν τα τριπλά από τις τιμές των κρατικών αγορών, το κρέας και τα γαλακτοκομικά, πέντε με οκτώ φορές περισσότερο. Για τα χειροτεχνικά αγαθά πρέπει να απευθυνθεί στη μαύρη αγορά. Και όταν ένας βασικός τύπος μαγνητοφώνου πουλιέται επίσημα 220 ρούβλια (είτε 145% ενός μηνιαίου μισθού), στην μαύρη αγορά, ανάλογα με την ποιότητα και την προέλευση (υλικό

σοβιετικό ή ξένο), η τιμή ποικίλλει από τα 600 έως τις 5000 ρούβλια.

5. Τα αποτελέσματα της πολιτικής των τιμών και της φορολογίας

Θεωρητικά, οι τιμές και η ποιότητα των προϊόντων καθορίζονται από μια ειδική επιτροπή του Γκόσπλαν. Καθόσον αυτή η επιτροπή δεν επιτρέπει παρά ασθενέστατες διακυμάνσεις, ή απαιτεί η αύξηση της τιμής κάποιων προϊόντων να αντισταθμίζεται από τις μειώσεις κάποιων άλλων, η κυβέρνηση μπορεί να είναι ευτυχισμένη για την σταθερότητα των τιμών. Στον τομέα όμως των καταναλωτικών αγαθών, όπου οι επιχειρήσεις έχουν ανάγκη περισσότερη από αλλού να προμηθευτούν ρευστό, επιχειρούν να αυξήσουν τις τιμές με δύο διαδικασίες. Πρώτα απ' όλα, την κλασσική μετατροπή ενός προϊόντος, η οποία, αν και έχει μια καθαρή μορφή, επιτρέπει να παρουσιαστεί σαν καινοτομία. Μια επιχείρηση που πούλαγε πουκάμισα, διαπιστώνοντας ότι, σε άλλες χώρες, τα παρουσίαζαν καλοδιπλωμένα, με μερικές καρφίτσες και ένα φύλλο χαρτόνι, είχε τη γνώμη να κάνει το ίδιο αντί να τα παραδίδει ασυσκεύαστα. Τα πουκάμισα μετατράπηκαν σε πολυτελή και η τιμή αυξήθηκε κατά 50%. Η μέθοδος ήταν λίγο χοντροκομμένη, και αρκετές εφημερίδες δημοσίευαν γράμματα διαμαρτυρίας. Μετά από παρέμβαση των αρμοδίων, η αύξηση περιορίστηκε στο 30% της αρχικής τιμής.

Η δεύτερη διαδικασία είναι λεπτότερη. Οι κεντρικοί οργανισμοί καθορίζουν τις ποσότητες που πρέπει να παραχθούν για τα αγαθά κατώτερης ποιότητας, ώστε να είναι σίγουροι ότι οι επιχειρήσεις δεν θα μετασχηματιστούν σε παραγωγούς ειδών πολυτελείας. Η απάντηση των επιχειρήσεων είναι η ακόλουθη: συνεχίζουν να παράγουν την κατώτερη ποιότητα, αλλά στην πραγματικότητα, την υποβαθμίζουν χρησιμοποιώντας τα φθηνότερα υλικά που μπορούν να βρουν. Σε αντάλλαγμα των καλών προθέσεών τους, διαπραγματεύονται με τους κεντρικούς οργανισμούς το δικαίωμα να παράγουν μια ανώτερη ποιότητα.

Λίγο-λίγο, η παραγωγή οργανώνεται γύρω από δύο πόλους. Πλάι σε ένα βασικό προϊόν που η ποιότητά του πέφτει μα που η τιμή του μένει αμετάβλητη, η επιχείρηση προσφέρει ένα προϊόν που αποκαλείται πολυτελές και το «βελτιώνει» τακτικά για τον λόγο που είδαμε πριν από λίγο. Ορίστε πως εξηγείται πως για ομοειδή αγαθά, εξαφανίζονται οι ενδιάμεσες ποιότητες.

Η αναλογία ανάμεσα στην σχετική αξία των βασικών καταναλωτικών αγαθών (όπως η διατροφή) και τα άλλα (ιδιαίτερα τις ηλεκτρικές συσκευές) είναι επίσης μια συνέπεια της σοβιετικής φορολογίας. Στην ΕΣΣΔ υπάρχουν τρεις μεγάλες κατηγορίες φόρων: η αρκετά ασθενής φορολογία του εισοδήματος αντιπροσωπεύει κατά μέσον όρο 8% των εισοδημάτων ενός νοικοκυριού και, το 1980, απέδιδε στο κράτος κάτω από το 8% των πηγών του· η φορολογία των κερδών που καταβάλλεται από τις επιχειρήσεις, αντιπροσώπευε το 29% των πηγών· τέλος η φορολογία πάνω στο σύνολο των συναλλαγών προμηθεύει κάτι λιγότερο από το ένα τρίτο της χρηματοδότησης του προϋπολογισμού. Ο φόρος πάνω στο σύνολο των συναλλαγών πληρώνεται από τον αγοραστή γιατί είναι ενσωματωμένος στην τιμή πώλησης, με τον ίδιο τρόπο όπως ο φόρος δημοσίων θεαμάτων είναι στην Γαλλία ενσωματωμένος στην τιμή των εισιτηρίων των θεάτρων και των κινηματογράφων. Η σοβιετική κυβέρνηση, για να ευνοήσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας, απέκτησε την συνήθεια να καθορίζει σχετικά χαμηλούς φόρους για τα παραγωγικά αγαθά. Το μεγαλύτερο βάρος πρέπει λοιπόν να το σηκώσουν τα καταναλωτικά αγαθά. Καθώς ο πληθυσμός όμως είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος στις διακυμάνσεις των τιμών των προϊόντων πρώτης ανάγκης, (ψωμί, αλεύρι, γάλα για την διατροφή, υφάσματα της χαμηλότερης ποιότητας για τον ρουχισμό), η κυβέρνηση καθορίζει πολύ χαμηλούς φόρους πάνω σε αυτά τα προϊόντα. Μερικές φορές, μάλιστα, εξαιρούνται και μπορεί να επιχορηγούνται. Από κει και πέρα, ο φόρος πέφτει ουσιαστικά πάνω στα καταναλωτικά αγαθά που δεν κρίνονται ουσιώδη. Η διαφορά ανάμεσα στις σχετικές τιμές της διατροφής και των ηλεκτρικών συσκευών, στην ΕΣΣΔ σε σχέση με τις δυτι-

κές χώρες, προέρχεται μερικά από αυτές τις φορολογικές διευθετήσεις. Μπορεί να προστεθεί ότι ένας αριθμός προϊόντων που προέρχονται από την παραοικονομία πρέπει να ενσωματώσουν στην τιμή τους την τιμή διαφθοράς των υπαλλήλων που είναι επιφορτισμένοι με τον οικονομικό έλεγχο. Η μη νομιμοποίηση των ανεξάρτητων παραγωγικών δραστηριοτήτων επιτρέπει σε μια κατηγορία του πληθυσμού να επιβάλλει de facto μια επιπλέον φορολογία.

Το χρήμα όμως δεν είναι ο μόνος δρόμος για την πρόσβαση στην κατανάλωση. Υπάρχουν και άλλες οδοί για να αποκτήσει κάποιος τα αγαθά και τις υπηρεσίες που έχει ανάγκη.

II. Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Η πρόσβαση στην κατανάλωση δεν εξαρτάται μόνο από το εισόδημα. Προκύπτει από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσφοράς σε αυτό τον τομέα στην ΕΣΣΔ. Αυτά τα χαρακτηριστικά προέρχονται ταυτόχρονα από την ύπαρξη πολλών αγορών διαχωρισμένων από στεγανά και την παροχή αγαθών ή υπηρεσιών δωρεάν ή σε επιχορηγούμενες τιμές. Οι συνθήκες της πρόσβασης στις διάφορες αυτές αγορές, καθώς και οι ανεπάρκειες και η άνιση κατανομή των δωρεάν αγαθών και υπηρεσιών, γεννούν ένα ιδιαίτερο σύστημα κατανάλωσης μέσα από την ένταξη σε σχέσεις πελατείας. Αυτό αποτελεί μια μορφή παράλληλης κοινωνικής προστασίας που δημιουργεί ισχυρά διαπροσωπικά συστήματα αλληλεγγύης.

1. Η ύπαρξη πολλών αγορών

Ήδη σε σχέση με το εισόδημα, οδηγηθήκαμε στην επισήμανση τριών αγορών: της κρατικής, της ελεύθερης που είναι νόμιμη και της παράνομης, της μαύρης αγοράς. Η πραγματικότητα είναι ακόμη πολυπλοκότερη. Η κρατική αγορά υποδιαιρείται σε τρεις κατηγορίες. Παράλληλα με τα κρατικά καταστήματα, όπου μπορεί να μπει ο-

ποιοσδήποτε σοβιετικός, υπάρχουν καταστήματα που προορίζονται καταρχήν για τους ξένους, όπου πληρώνουν σε συνάλλαγμα. Ένας σοβιετικός όμως που κατέχει ξένα χαρτονομίσματα μπορεί να εφοδιαστεί από εκεί. Τέλος, υπάρχουν καταστήματα για τα μέλη ενός σώματος ή μιας διοίκησης. Δεν γνωρίζουν ελλείψεις, και οι τιμές εκεί είναι, κατά μέσον όρο, ισοδύναμες με αυτές των κανονικών καταστημάτων, αλλά για πολύ ανώτερη ποιότητα. Στην κρατική αγορά η πρόσβαση στα εμπορεύματα εξαρτάται επομένως από την κατοχή ενός ξένου νομίσματος ή την συμμετοχή σε ένα σώμα ελίτ. Μπορούμε να συνοψίσουμε λέγοντας ότι κυκλοφορούν τρία νομίσματα: το κανονικό ρούβλι, το δολλάριο (ή το μάρκο ή το φράγκο) και το ειδικό ρούβλι. Τα δύο πρώτα είναι περισσότερο ή λιγότερο μετατρέψιμα (η μετατροπή του ρουβλιού ανάμεσα στην νόμιμη και την παράνομη ανταλλαγή είναι 1 προς 7). Όσον αφορά το τρίτο, στο μέτρο που μπορεί να βρεθεί κάποιος που έχει νόμιμη πρόσβαση στα ειδικά καταστήματα και που μπορεί με κάποιο λάδωμα να κάνει τα ψώνια σας στη θέση σας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι εν μέρει μετατρέψιμα.

Στην ελεύθερη αγορά, η πλέον ορατή θέση καταλαμβάνεται από την αγορά των κολχόζ. Εκεί πωλούνται κύρια προϊόντα διατροφής, αλλά μπορεί να βρει κανείς επίσης και είδη χειροτεχνίας, ή να πάρει ένα κέντημα αμφίβολης υπόστασης. Δεν αποτελεί τμήμα της αγοράς του κόλχοζ σαν τέτοια, αλλά είναι ανεκτή από την αστυνομία. Περνάμε έτσι ανεπαίσθητα από το νόμιμο στο παράνομο. Στη Μόσχα, δίπλα από την νόμιμη αγορά των κολχόζ υπάρχει, μέσα σε ένα νεκροταφείο, ένα είδος εμποροπανήγυρης όπου βρίσκει κανείς από γιαπωνέζικο τρανσίστορ μέχρι ζευγάρι νάυλον καλτσόν. Προϊόντα αγορασμένα στο εξωτερικό που ξαναπωλούνται από τον ιδιοκτήτη τους, αγορά για τη δεύτερη εργασία, αλλά επίσης και για προϊόντα κλοπών που έγιναν μέσα στις επιχειρήσεις και τα καταστήματα. Αυτή η «αγορά των κλεφτών» όπως λένε οι Μοσχοβίτες, γίνεται όμοια ανεκτή από τις αρχές. Εάν από καιρό σε καιρό η αστυνομία κάνει μια σύλληψη, αρκείται συνήθως να αφήνει τα πράγματα όπως είναι.

Παρόλα αυτά ενώ η πώληση ενός αρμένικου χαλιού που φτιάχτηκε από έναν εργάτη στις χαμένες ώρες του δεν είναι παράνομη σαν τέτοια, αυτή των προϊόντων κλοπής είναι απόλυτα. Αυτό δεν εμποδίζει ορισμένες επιχειρήσεις να έρχονται να κάνουν προμήθειες εδώ όταν οι ελλείψεις σε ορισμένα εξαρτήματα είναι ιδιαίτερα κραυγαλέες.

Και τέλος υπάρχουν οι απόλυτα παράνομες, τελείως μυστικές συναλλαγές. Εκεί πουλάνε γιαπωνέζικες φωτογραφικές μηχανές, χαβιάρι, ναρκωτικά. Είναι η αγορά ειδών πολυτελείας όπου μπαίνει κανείς μόνο με κάποια σύσταση και αφού έχει λαδώσει πολυάριθμους κρατικούς υπαλλήλους. Μπορεί να είναι διεθνείς, όπως αυτές που οργάνωνε ένας υπεύθυνος μιας ιχθυόσκαλας στην Κασπία Θάλασσα που πουλούσε χαβιάρι στη Δυτική Ευρώπη και πληρωνόταν σε ένα λογαριασμό στην Ελβετία. Πιάστηκε το 1982, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε, για «οικονομικά εγκλήματα»: μεγάλα κέρδη, μεγάλοι κίνδυνοι.

2. Τα δωρεάν και επιχορηγούμενα αγαθά και υπηρεσίες

Σε πέντε τομείς ο Σοβιετικός δεν πληρώνει τίποτε ή πολύ λίγα: στη εκπαίδευση, την υγεία, την κατοικία, τις μεταφορές και ένα μέρος των δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου. Η δωρεάν παροχή μπορεί να είναι ολοκληρωτική όπως στην περίπτωση του σχολικού συστήματος, ή σε μεγάλο ποσοστό όπως στην περίπτωση της υγείας. Για τα υπόλοιπα, οι τιμές είναι πολύ χαμηλές. Η κατοικία, για παράδειγμα, δεν αντιπροσωπεύει, κατά μέσον όρο, παρά το 2,7% των εξόδων ενός εργατικού νοικοκυριού. Θεωρητικά θα έπρεπε να βρίσκουν σ' αυτά ένα αντιστάθμισμα για όλα τα εμπόδια της εμπορικής κατανάλωσης. Αλλά αυτό δεν είναι παρά μερικό, για δύο λόγους: την κακή ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται και τις ανισότητες στην πρόσβασή τους.

Το πρόβλημα της ποιότητας είναι ουσιαστικό σε τρείς τομείς: την κατοικία, τις μεταφορές, την υγεία. Μπορεί το κόστος της κατοικίας να είναι ασήμαντο, πρέπει όμως να ξέρουμε ότι στις πόλεις, το 1977, η μέση κατ' άτομο κατοικήσιμη επιφάνεια ήταν 8,2m². Στα νέα βιομηχανικά

κέντρα, όπως στη δυτική Σιβηρία, σχεδόν το 10% των οικογενειών κατοικούν ακόμη σε «προσωρινές κατοικίες». Η προσπάθεια που αναλήφθηκε σε ορισμένες πόλεις στο τέλος της δεκαετίας του εβδομήντα βελτίωσε τοπικά την κατάσταση. Η μέση επιφάνεια πέρασε στα 17,2τ.μ.στη Μόσχα και το Λένιγκραντ, στα 12,7τ.μ. στο Καζάν. Αυτές οι νέες κατοικίες, μεγάλα κτίρια που κατοικούνται από αρκετές χιλιάδες ανθρώπων έχουν ελαττωματική κατασκευή. Είναι ένας από τους λόγους της ανάπτυξης των σαμπάσνικι. Μια τοπική έρευνα στο Μίνσκ έδειχνε ότι τα μισά κτίρια που παραδόθηκαν το 1981 δεν αντιστοιχούσαν στις προδιαγραφές τόσο σε σχέση με τα υδραυλικά και την θέρμανση όσο και τις ηλεκτρικές εγκαταστάσεις. Το πρόβλημα της κατοικίας παραμένει λοιπόν μια βασική μέριμνα μέσα στις πόλεις. Για τις μεταφορές, εκτός από το πρόβλημα της ασφάλειας (οι Σοβιετικοί δεν δίνουν στοιχεία για τις αερογραμμές και τους σιδηροδρόμους), η ποιότητα, και ιδιαίτερα για τα τραίνα, δοκιμάζεται από τη γήρανση του υλικού. Η κατάσταση είναι περίπου η ίδια στις αστικές συγκοινωνίες, που χειροτερεύουν από τις ακανόνιστες συχνότητες, πράγμα που μπορεί να επιμηκύνει σημαντικά τον χρόνο που περνάει ένας εργαζόμενος μέσα στις μεταφορές.

Η υποβάθμιση της υγείας είναι επίσης ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο των τελευταίων χρόνων. Παρόλο που η ΕΣΣΔ έχει το υψηλότερο ποσοστό νοσοκομειακού εξοπλισμού σε όλο τον κόσμο (123 κρεββάτια για 10.000 κατοίκους), η ποιότητα της περίθαλψης υποφέρει από τρεις πληγές: κακή κατάσταση των κτιρίων, ελλείψεις φαρμάκων και γήρανση του υλικού. Οι ακτινογραφίες συχνά δεν διαβάζονται και το «κανονικό» νοσοκομείο δεν είναι εξοπλισμένο με σύγχρονο εξοπλισμό όπως μόνιτορς, αξονικοί τομογράφοι και συστήματα ανάνηψης.

Φαίνεται μάλλον πως παρατηρείται μια υποβάθμιση της ποιότητας της υγείας από την αρχή της δεκαετίας του εβδομήντα. Δεν είναι αναμφίβολα άσχετο το γεγονός ότι το ποσοστό του κρατικού προϋπολογισμού που αφιερώνεται στην υγεία έπεσε από το 6,6% το 1965 στο 5% το 1980. Αυτά τα ποιοτικά προβλήματα στην κατοικία και

την υγεία γεννούν παράλληλες καταστάσεις: «φακελλάκια» στους γιατρούς, λαδώματα των υπευθύνων που ασχολούνται με την κατοικία στις δημαρχίες, ο κατάλογος είναι μακρύς αν διαβάσει κανείς τον σοβιετικό τύπο.

Υπάρχει λοιπόν ένας δεύτερος λόγος που εμποδίζει αυτές τις υπηρεσίες να αναπληρώσουν τις ανισότητες και τα εμπόδια της εμπορικής κατανάλωσης: οι συνθήκες κάτω από τις οποίες παρέχονται. Επίσημα υπάρχουν δύο αρχές που ρυθμίζουν αυτή την παροχή. Από την μια μεριά η αρχή της ικανοποίησης των πλέον πιεστικών αναγκών (προτεραιότητες στις πολυμελείς οικογένειες, στους ανάπηρους), σε μια λογική εξίσωσης των καταστάσεων. Από την άλλη αναγνωρίζεται το δικαίωμα στην διοίκηση και τις επιχειρήσεις να προσπαθούν να σταθεροποιήσουν το προσωπικό τους μέσω των προτεραιοτήτων, πράγμα που προϋποθέτει ότι οι επιχειρήσεις και η διοίκηση διαθέτουν κάποιες υπηρεσίες που μπορούν να προσφέρουν. Σύμφωνα με την σοβιετική νομοθεσία ο διευθυντής, ή ο υπεύθυνος της υπηρεσίας, είναι η ανώτερη εξουσία σ' αυτό το ζήτημα. Η λογική της κοινωνικής προστασίας, της εξίσωσης των καταστάσεων με τα συγκεκριμένα της κριτήρια (αριθμός των παιδιών, κοινωνική είτε οικογενειακή κατάσταση, κατάσταση της υγείας, κλπ.), δίνει τη θέση της σε μια δεύτερη λογική που αποβλέπει να μετατρέψει τις δωρεάν ή τις δωρεάν κατά το ήμισυ υπηρεσίες σε όργανα ελέγχου. Αυτή η τάση χειροτερεύει από το γεγονός ότι τα υπουργεία και οι επιχειρήσεις μπορούν να κατασκευάσουν με δικά τους κεφάλαια τις βάσεις αυτών των υπηρεσιών: κατοικίες, διαμονές, χώρους διακοπών. Το κράτος εγκαταλείπει την διαχείρηση ενός σημαντικού μέρους των υπηρεσιών του στην αυτόνομη λογική των ιδιωτικών συμφερόντων. Οι διευθυντές και οι υπεύθυνοι είναι επομένως σε θέση να ανακατανείμουν μια σημαντική μάζα υπηρεσιών. Αυτό το φαινόμενο έχει κορυφαία σημασία για την εγκατάσταση των «πελατειακών σχέσεων».

3. Οι «πελατειακές σχέσεις»: μια μορφή ανακατανομής και κοινωνικού ελέγχου

Χρειάζεται να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην πελατεία και την Νομενκλατούρα. Το κόμμα στις διάφορες βαθμίδες του διαχειρίζεται έναν κατάλογο από θέσεις υπευθύνων. Επιλέγει λοιπόν ποιός θα καταλάβει μια συγκεκριμένη λειτουργία και τα προνόμια που σχετίζονται με αυτήν: πρόσβαση σε ειδικά καταστήματα, ταξίδια στο εξωτερικό, στέγαση σύμφωνα με το πόστο, ειδικευμένες κλινικές.

Οι σχέσεις πελατείας εκτρέφονται από έναν άλλο μηχανισμό. Από την μια μεριά, κάποιος υπεύθυνος, και ειδικά ο διευθυντής μιας μεγάλης επιχείρησης, διαχειρίζεται έναν αριθμό δωρεάν υπηρεσιών. Από την άλλη έχει ανάγκη τους υφισταμένους του και τους υπαλλήλους του. Εάν πρόκειται για μια επιχείρηση σε φάση μεγάλης δραστηριότητας, έχει ανάγκη από ένα πλεόνασμα εργασίας από κάποιους εργάτες που κατέχουν μια θέση κλειδί, για παράδειγμα τις ομάδες συντήρησης. Εάν πρόκειται για μια διοικητική υπηρεσία, μπορεί να έχει ανάγκη από τη βοήθεια κάποιων υπαλλήλων για να αλλοιώσουν έγγραφα, ιδιαίτερα λογιστικά. Η κανονική διαδικασία θα ήταν να δώσει ένα επίδομα στον εργαζόμενο από τον οποίο απαιτείται μια επιπλέον προσπάθεια. Αλλά έχουμε δει ότι το χρήμα δεν μετασχηματίζεται αυτόματα σε αγαθά (ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κανονικό ρούβλι) και ότι υπάρχει έλλειψη από δωρεάν υπηρεσίες. Σε αντάλλαγμα της εργασίας, ή της συνενοχής σε μια παράνομη ενέργεια, θα «ανακατανεμηθούν» διάφορες υπηρεσίες όπως η είσοδος σε κλινικές και νοσοκομεία περιορισμένα για τους εκλεκτούς του κόμματος, μια καλύτερη κατοικία, κουπόνια διακοπών, ή ακόμα πρόσβαση των παιδιών σε μια ανώτατη σχολή. Αυτή η ανακατανομή μπορεί να αγγίξει ακόμα και τα αγαθά. Οι διευθυντές εκμεταλλεύονται τη δυνατότητα πρόσβασης στα ειδικά καταστήματα ή, στην περίπτωση των εξαγωγικών επιχειρήσεων, μπορούν να πληρώσουν τους εργαζόμενους σε συνάλλαγμα. Παρατηρείται λοιπόν η δημιουργία σχέσεων πελατείας, ανταλλαγής ανάμεσα σε δύο άτομα.

Με αυτό τον τρόπο αποκαθίσταται μέσα από ένα μηχανισμό ανακατανομής, που είναι δυνατός μόνο εξαιτίας

των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της πρόσβασης στα καταναλωτικά αγαθά στην ΕΣΣΔ, μια αρχαϊκή μορφή κοινωνικής οργάνωσης: η πελατειακή σχέση. Μια ισχυρή αλληλεγγύη συνδέει τον διανομέα, τον «αφέντη», με τους υπόχρεούς του, τους «πελάτες». Ο διανομέας, για να μπορεί να συνεχίσει να παίζει τον ρόλο του, πρέπει να βεβαιωθεί ότι θα έχει πάντα στη διάθεσή του μια ροή αγαθών και υπηρεσιών για να κατανείμει. Είναι προφανές ότι ενδιαφέρεται στο ύψιστο σημείο για την σταθερότητα της θέσης του και της κοινωνικής του κατάστασης. Αυτό τον υποχρεώνει να γίνει υπόχρεος σε μια προσωπικότητα που είναι ανώτερη από αυτόν και που, μέσα σε ένα υπουργείο ή από τη θέση της στη διεύθυνση του κόμματος, μπορεί να του εξασφαλίσει αυτές τις εγγυήσεις. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία, οι τοπικές σχέσεις πελατείας συναντούν τον κύκλο της Νομενκλατούρας και μπορούμε να υποστηρίξουμε πως κάθε σοβιετικός καθοδηγητής ανωτέρου επιπέδου βρίσκεται στην κορυφή μιας σχέσης πελατείας, της οποίας κάποιες διακλαδώσεις κατεβαίνουν μέχρι το εργαστήριο παραγωγής. Αυτό το σύστημα δεν μπορεί βέβαια να καλύψει το σύνολο του πληθυσμού. Αγγίζει όμως διόλου ευκαταφρόνητα κομμάτια των εργαζομένων. Προσφέροντας μια προσωπική εναλλακτική λύση στην συλλογική αμφισβήτηση που είναι επικίνδυνη και αβέβαιης έκβασης, συνεισφέρει τεράστια στην σταθερότητα της σοβιετικής κοινωνίας.

4. Το επίπεδο ζωής και οι ανισότητες

Η ΕΣΣΔ έχει γνωρίσει ισχυρότατες διακυμάνσεις του επίπεδου ζωής. Εάν το 1928 ήταν πιθανά το διπλό από αυτό του 1913, έπεσε στο μισό το 1934, και ξαναβρήκε το επίπεδό του 1928 στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του πενήντα (για τους εργάτες). Από τότε γνώρισε μια περίοδο σχεδόν σταθερής αύξησης (εκτός από το 1961-1963) μέχρι το 1975-1978. Το ουσιαστικό αυτής της προόδου συνίσταται στο ότι, από δω και πέρα ο σοβιετικός εργαζόμενος, ακόμη και όταν η αγροτική κατάσταση επιδεινώνεται, έχει εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Αυτή είναι μια σημαντική πρόοδος σε σχέση με την προπολεμική περίοδο ή τα

χρόνια 1947-1950.

Σε αυτή τη βάση έχει μπει μόνο μερικά στην εποχή της κατανάλωσης. Σίγουρα, τα ποσοστά του εξοπλισμού των νοικοκυριών έχουν ανέβει. Πέρασαν από τα 10 ψυγεία για 1000 άτομα το 1960 στα 257 το 1980, από τα 13 πλυντήρια στα 205, από τις 22 τηλεοράσεις στις 249. Εκτός όμως του ότι είναι λιγότερα όχι μόνο από αυτά άλλων μεγάλων βιομηχανικών χωρών, (Ηνωμένες Πολιτείες, Δυτική Γερμανία, Γαλλία, Ιαπωνία), αλλά και από εκείνα ορισμένων ανατολικών χωρών (Πολωνία, Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία), η άνοδος αυτών των ποσοστών επιβραδύνθηκε σημαντικά από το 1975 μέχρι το 1980. Ένα διόλου ευκαταφρόνητο κομμάτι του πληθυσμού αποκλείεται από αυτή την ανοδική κίνηση. Από την σκοπιά της κατανάλωσης τροφίμων, εάν το φάντασμα της πείνας έχει εξαφανιστεί, σε ορισμένες περιοχές υφίσταται το δελτίο και η ΕΣΣΔ δεν βρίσκεται πίσω μόνο από τις δυτικές χώρες, αλλά επίσης στην ουρά του ουλαμού στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά μέσον όρο, ο σοβιετικός κατανάλωνε 57 κιλά κρέας τον χρόνο το 1980, σε αντίθεση με τα 66 για τον Βούλγαρο, 73 για τον Ούγγρο, 85 για τον Τσέχο και 102 (το 1976) για τον Γάλλο*.

Στο μέτρο που το χρήμα ρυθμίζει την πρόσβαση στα καταναλωτικά αγαθά, το εισόδημα είναι συντελεστής ανισότητας. Η ύπαρξη όμως πολλών τύπων αγορών (και νομίσματος) καθώς και η πελατειακή ανακατανομή συμβάλλουν ώστε η κοινωνική θέση, η είσοδος μέσα σε ένα δίκτυο αλληλεγγύης να είναι συντελεστές τουλάχιστον το ίδιο σημαντικοί για την δημιουργία ανισότητας. Ο ιδιαίτερα προσωπικός χαρακτήρας και ο βαθμός των ελλείψεων, τόσο για τα εμπορευματικά αγαθά και υπηρεσίες όσο και για τις δωρεάν υπηρεσίες, κάνουν αυτές τις ανισότητες ιδιαίτερα δυσβάστακτες για τους αποκλεισμένους. Ο μέσος σοβιετικός φαίνεται πως τρέφει λιγότερη έχθρα γι' αυτόν που εξασφαλίζει την κατανάλωσή του από μια δεύτερη εργασία, παρά γι' αυτόν που κερδίζει από την προστασία μιας σχέσης πελατείας.

* Σ.τ.μ. Στην Ελλάδα περίπου 70 κιλά.

5. Οι λειτουργίες του συστήματος διαμόρφωσης εισοδημάτων και κατανάλωσης

Εάν συγκριθούν τώρα τα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης των εισοδημάτων και αυτά της πρόσβασης στην κατανάλωση, μπορούν να κριθούν οι λογικές που διέπουν το σύνολο της αμοιβής της εργασίας.

Οι συνθήκες της πρόσβασης στα εμπορεύματα και τις καταναλωτικές υπηρεσίες κάνουν σχετικά ανενεργή την λειτουργία των κλασσικών κινήτρων σε εργασία, αμοιβή με το κομμάτι, επιδόματα, κλπ.

Αυτές οι ίδιες οι συνθήκες πρόσβασης τείνουν να εξασφαλίσουν έναν κάποιον έλεγχο πάνω στην κινητικότητα των εργατικών χεριών. Εάν παραμείνουμε στις συνθήκες που απορρέουν από τα κεντρικά μέτρα, διαπιστώνεται ότι ο ζητούμενος αντικειμενικός στόχος είναι η σταθεροποίηση των μετακινήσεων των εργαζόμενων, μέσα σε μια οικονομία όπου υπάρχουν ελλείψεις.

Η διαμόρφωση των εισοδημάτων υπακούει σε μια λογική προσανατολισμού της εργασίας σε δραστηριότητες που κρίνονται σαν οι πλέον χρήσιμες. Η αύξηση των εισοδημάτων που προτείνεται νόμιμα ή παράνομα από τους διευθυντές, έχει σαν στόχο να τους επιτρέψει να κινητοποιήσουν τοπικά και χρονικά, σύμφωνα με τους ρυθμούς που απορρέουν από την γενική λειτουργία της οικονομίας, την εργασία που είναι αντικειμενικά απαραίτητη, για την επιτυχία των σχεδίων τους. Το θέλγητρο του ατομικού αγροτοτεμαχίου και οι λεγόμενες παράλληλες δραστηριότητες αντιστοιχούν στις απορυθμίσεις του εφοδιασμού.

ΙΙΙ. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ

Οι αντιθέσεις της οικονομίας, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης των εισοδημάτων, και η πρόσβαση στην κατανάλωση συμβάλλουν στην δημιουργία μιας ιδιόμορφης οργάνωσης της εργασίας στην ΕΣΣΔ. Προσβλέπει λιγότερο σε σταθερά και κανονικά κέρδη από την παραγωγικότητα και περισσότερο στην κινητοποίηση του εργατικού δυναμικού σε σχέση με τους κύκλους της οικονομικής δραστηριότητας. Αυτή η οργάνωση της εργασίας, αν και ανταποκρινόταν σχετικά στην φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης από το 1930 ως το 1950, σήμερα αποτελεί ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης. Στηριγμένη στην εκτεταμένη κινητοποίηση των εργατικών χεριών, αποδεικνύεται ανεπαρκής από την στιγμή που μπαίνουν τα προβλήματα της εντατικής χρήσης ενός ενεργού πληθυσμού του οποίου η αύξηση έχει επιβραδυνθεί σημαντικά και το πολιτιστικό του επίπεδο έχει προοδεύσει σε μεγάλο βαθμό.

1. Οι διαφορετικές λογικές στην οργάνωση της εργασίας

Ο ουσιαστικός αντικειμενικός στόχος της κεντρικής ε-

ξουσίας είναι να επιτύχει τον έλεγχο των εργατικών χεριών. Σαν σκοπό έχει να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση των μεγάλων κατευθύνσεων, όπως έχουν καθορισθεί στους συμβιβασμούς ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Έτσι προσπαθούν ταυτόχρονα να κατευθύνουν τα εργατικά χέρια σε συνδυασμό με αυτές τις κατευθύνσεις (που μπορεί να έχουν οικονομική ή γεωγραφική φύση), και να σταθεροποιήσουν καθολικά τις κινήσεις των εργαζομένων, για να αποφύγουν, ή να μειώσουν, τις αποσυνθετικές συνέπειες των αυτόνομων οικονομικών λογικών. Από αυτή τη διπλή σκοπιά η συνέχεια της καταναγκαστικής εργασίας εξηγείται άνετα. Αντιπροσωπεύει μια «παρακαταθήκη» που μπορεί να προσανατολιστεί εύκολα, και αποτελεί μια μόνιμη υπενθύμιση των καταναγκαστικών δυνατοτήτων του κράτους πάνω στους εργαζόμενους.

Για τα υπουργεία, το πρόβλημα είναι να ελκύσουν και να σταθεροποιήσουν, μακροπρόθεσμα, τα απαραίτητα για την κανονική ανάπτυξή τους εργατικά χέρια. Έτσι τα παραγωγικά υπουργεία που είναι επιφορτισμένα με τα παραγωγικά αγαθά, αναπτύσσουν στους κόλπους τους την παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες τους, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούν να εξασφαλίσουν την τεχνική τροφοδοσία (ενέργεια και πρώτες ύλες) ώστε να επιτύχουν την σταθερότητα της παραγωγής.

Για τις βιομηχανικές και γεωργικές επιχειρήσεις το πρόβλημα είναι περισσότερο να επιτύχουν μια διπλή κινητοποίηση της εργατικής δύναμης: ποσοτικά, μέσα στο πλαίσιο του αυξανόμενου ανταγωνισμού και την υποκατάσταση κεφαλαίου από την εργασία που έχουν σαν αποτέλεσμα οι ελλείψεις των παραγωγικών αγαθών· και χρονικά, σε σχέση με κύκλους δραστηριότητας ιδιαίτερους στην σοβιετική οικονομία, ή που επιβάλλονται από τα φυσικά φαινόμενα (στην γεωργία).

Τέλος, στην ανεξάρτητη εργασία, η λογική που κυριαρχεί είναι αυτή της οικονομίας χρόνου γιατί ακόμη και αν γενικά τα προϊόντα έχουν σίγουρους αγοραστές, εξαιτίας των ελλείψεων, ο ανταγωνισμός εκεί εξασκείται με αρκετά κλασσικό τρόπο, στην αγορά.

2. Οι βασικοί περιορισμοί

Η ενεργοποίηση αυτών των λογικών είναι συνάρτηση πολλών περιορισμών στους οποίους υπόκεινται οι οικονομικοί υπεύθυνοι. Ο πρώτος περιορισμός προέρχεται από την πολύ ιδιαίτερη «πλήρη απασχόληση» που βασιλεύει στην ΕΣΣΔ. Η σπανιότητα του εργατικού δυναμικού μεταβάλλει τον έλεγχο και την παραχώρησή του σε ουσιαστικά ερωτήματα. Κάθε πλεόνασμα εργατικών χεριών που εξασφαλίζεται από μια δραστηριότητα γίνεται σε βάρος μιας άλλης.

Κατανομή και κινητοποίηση είναι λοιπόν οι δύο θεμελιακές αρχές της οργάνωσης της εργασίας από τους κεντρικούς μηχανισμούς που βρίσκονται πάντα κάτω από το φάσμα της ανάγκης να ελέγξουν την διαρροή εργασίας.

Ο δεύτερος περιορισμός προέρχεται από την διαδοχή των κύκλων δραστηριότητας βραχυπρόθεσμα (το έτος) ή μεσοπρόθεσμα (έξη με επτά χρόνια). Κάνει απαραίτητη μια ευλυγισία στην διαχείρηση της εργατικής δύναμης ώστε να είναι δυνατή η προσαρμογή της εργασίας σ' αυτούς τους κύκλους.

Ο τρίτος περιορισμός απορρέει από την διαθέσιμη μάζα καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών και την δυνατότητα να προσανατολιστεί η κατανομή της. Οι συνθήκες πρόσβασης στην κατανάλωση και η δημιουργία δευτερευουσών προνομιακών, προστατευόμενων ροών, αποτελούν αποφασιστικούς περιορισμούς για τους υπεύθυνους. Η γνώση τους εξασφαλίζει σε κάποιους την κυριαρχία της λογικής τους πάνω στους άλλους.

3. Τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της οργάνωσης της εργασίας

Μέσα από τις λογικές και τους περιορισμούς, διακρίνουμε σιγά-σιγά τα χαρακτηριστικά που αποτελούν την ιδιαιτερότητα των σοβιετικών συνθηκών.

Ο έλεγχος των εργατικών χεριών παίρνει αρχικά την μορφή διαφόρων απόπειρων για σταθεροποίηση των ερ-

γαζομένων, με τον περιορισμό, στην επίσημη οικονομία. Στην γεωργία το αγροτοτεμάχιο δεν είναι δικαίωμα. Είναι μία παραχώρηση που, όπως δείχνει ένα διάταγμα του 1956, μπορεί να ξανασυζητηθεί εάν ο εργαζόμενος του κολχόζ δεν προσφέρει στη «συνεργατική» την απαραίτητη εργασία. Για τους εργάτες και τους υπαλλήλους, σημαίνει απώλεια του συνόλου σχεδόν της κοινωνικής προστασίας και των απολαυών σε δωρεάν υπηρεσίες, αν υποχρεωθούν να μείνουν άνεργοι πέρα από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Ο προσανατολισμός και η κινητοποίηση του εργατικού δυναμικού αποβλέπουν στην εκπλήρωση στόχων που εξαρτιούνται από την κεντρική λογική, αυτή των υπουργείων ή εκείνη των επιχειρήσεων. Η παραγωγικότητα σ' αυτό το σημείο δεν είναι το ουσιαστικό ζήτημα. Δεν εκφράζεται σαν προτεραιότητα παρά μόνο στις ανεξάρτητες δραστηριότητες.

Η ύπαρξη κύκλων και ιδιαίτερα ετήσιων, η ασυνέχεια της τροφοδοσίας κάνουν πρακτικά αδύνατη την συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό το γεγονός και τα εμπόδια στο μετασχηματισμό του εισοδήματος σε κατανάλωση καταδικάζουν ανέκκλητα τις προσπάθειες να μεταφυτευτούν στην ΕΣΣΔ παραλλαγές του τεϊλορισμού ή του φορντισμού.

Αντίθετα, κατά κάποιο τρόπο, η παραγωγική πολιτική των επιχειρήσεων που ανήκουν στον τομέα των παραγωγικών αγαθών εξασθενεί σημαντικά την τεχνική βάση της εργασίας. Οι υποτιθέμενοι εκσυγχρονισμοί, των οποίων στην πραγματικότητα ο στόχος είναι η αύξηση των τιμών, η εγκατάλειψη της παραγωγής εξαρτημάτων και η τάση άλλων επιχειρήσεων για αποειδίκευση, για να παράγουν μόνες τους μηχανήματα και κομμάτια που έχουν ανάγκη, εξηγούν την ασθενική μηχανοποίηση των δραστηριοτήτων. Η ΕΣΣΔ, παρόλο που είναι ο πρώτος παραγωγός εργαλειομηχανών στον κόσμο (290.000 μονάδες το 1977 έναντι 89.600 στις Ηνωμένες Πολιτείες), παράγει μηχανές συχνά ξεπερασμένες, που δεν τηρούν τα πρότυπα ακρίβειας και είναι δύσχρηστες εξαιτίας του ότι τα βασικά κομμάτια τους και τα ανταλλακτικά τους δεν είναι τυποποιημένα. Στην γεωργία, εάν οι εκμεταλλεύσεις παρα-

μένουν ακόμη με χαμηλό εξοπλισμό (με μια ισχύ 6,1 ίππων ανά στρέμμα έναντι 8,5 στην Βουλγαρία, 12,3 στην Πολωνία και 15 στην Τσεχοσλοβακία), δεν είναι επειδή δεν παράγονται αρκετά τρακτέρ. Το επίπεδο των παραδόσεων τρακτέρ στην γεωργία το 1981 αντιπροσώπευε περισσότερο από το 13% του συνολικού αποθέματος σε μηχανές, και το 16% της ισχύος τους. Ένας σημαντικός αριθμός όμως από τρακτέρ και μηχανήματα αχρηστεύονται από την έλλειψη ανταλλακτικών ή πέφτουν θύματα «καννιβαλισμού» (διάλυση για προμήθεια ανταλλακτικών).

4. Κρίση του ελέγχου της εργασίας

Η οργάνωση της εργασίας, η περισσότερο κατάλληλη για να ελέγχει το εργατικό δυναμικό, να το κινητοποιεί μέσα στο χώρο γύρω από δραστηριότητες, ή μέσα στο χρόνο, σε συνδυασμό με κύκλους, θα μπορούσε να ταιριάζει σε μια οικονομία που λειτουργεί με τον τρόπο μιας πολεμικής οικονομίας. Όταν πρόκειται για παραγωγή, όποιο και αν είναι το κόστος της και για το οποίο μπορούν να υποχρεώσουν τον πληθυσμό να δεχτεί σοβαρές θυσίες, έχει την αποτελεσματικότητά της. Αλλά δεν ισχύει το ίδιο όταν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν με την μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα τα μέσα που υπάρχουν καθώς εξαντλούνται οι πηγές της εκτατικής ανάπτυξης.

Επιπλέον οι ίδιες οι συνθήκες λειτουργίας του παραδοσιακού συστήματος φαίνεται να βάζουν περισσότερα προβλήματα από αυτά που λύνουν. Η προτεραιότητα στην κινητοποίηση μέσα στις επιχειρήσεις μεταβάλλει τον προσωπικό ελέγχου σε στόχο, ταυτόχρονα, των διευθυντών (όταν αποτυχαίνουν να κάνουν τους εργάτες να δουλέψουν περισσότερο) και των εργαζομένων (όταν τους πιέζουν για υπερωρίες και την κάλυψη του χαμένου χρόνου). Η έλλειψη άνεσης απ' αυτή την κατάσταση επιδεινώνεται από το γεγονός ότι από εδώ και πέρα, η σταθεροποίηση του διευθυντικού προσωπικού περιορίζει σημαντικά τις πιθανότητες προαγωγής του προσωπικού ε-

λέγχου. Επί πλέον το μισό σχεδόν απ' αυτό το προσωπικό, που αποτελείται από τους πράκτικι, δεν είναι σε θέση να βελτιώσουν τις σχέσεις μέσα στο εργαστήριο παραγωγής καθόσον βρίσκονται αντιμέτωποι με νέους εργαζόμενους που, στο σύνολό τους, διαθέτουν ένα πολύ ανώτερο γενικό επίπεδο εκπαίδευσης. Η ιδιαίτερη πειθαρχία που γεννιέται από την επιθυμία να σταθεροποιηθούν και να ενεργοποιηθούν τα εργατικά χέρια δεν γίνεται καθόλου αποδεκτή από τους νέους εργαζόμενους οι οποίοι, στο σύνολό τους, επιθυμούν μια μεγαλύτερη κανονικότητα και στην εργασία και στους περιορισμούς.

Τα προβλήματα που γεννιούνται από την κρίση του προσωπικού επιστασίας και τις αντιδράσεις των νέων εργαζόμενων εξηγούν την ανάπτυξη ανάμεσα στους εργάτες συμπεριφορών που θεωρούνται σαν «α-κοινωνικές»: αύξηση του «turn-over» (αλλαγή δουλειάς), άνοδος αλκοολισμού, συστηματικές παραβιάσεις της πειθαρχίας. Αυτά τα σημάδια ανησυχούν ακόμη περισσότερο τους υπεύθυνους γιατί γίνονται από νέους εργάτες. Για να επιχειρήσουν να συγκαλύψουν αυτό που οι σοβιετικοί κοινωνιολόγοι αποκαλούν μια σοβαρή υποβάθμιση της σχέσης με την εργασία, οι υπεύθυνοι αποπειράθηκαν μια μεταρρύθμιση, αυτή της μεθόδου που αποκαλείται «εργασία κατά ταξιαρχία». Μια ομάδα εργατών, κάτω από την διεύθυνση ενός «ομαδάρχη», κάνουν μια συμφωνία με την διεύθυνση της επιχείρησης για να πραγματοποιήσουν συγκεκριμένα καθήκοντα. Από κάποιες πλευρές, αυτό το σύστημα θα μπορούσε να είναι παραπλήσιο με εκείνο που στη Γαλλία είναι γνωστό με το όνομα «ημιαυτόνομες ομάδες». Αλλά και σε αυτή την περίπτωση, η πραγματικότητα φαίνεται αρκετά απογοητευτική σε σχέση με τις ελπίδες των σοβιετικών υπευθύνων.

Πράγματι, πολυάριθμες ταξιαρχίες τείνουν να διαλυθούν μετά το τέλος της σύμβασης, επειδή οι εργαζόμενοι θεωρούν συχνά ότι αυτή η μέθοδος οργάνωσης της εργασίας δεν τους συμφέρει, στο μέτρο που η επιχείρηση είναι ανίκανη να τηρήσει το δικό της μέρος της συμφωνίας, δηλαδή να εξασφαλίσει τις προμήθειες υλικού. Εκεί που οι ταξιαρχίες δουλεύουν με επιτυχία, η επιχείρηση τείνει να

υποβαθμίσει τους άλλους εργαζόμενους κρατώντας τις τροφοδοσίες για τις ταξιαρχίες. Σε αυτή την περίπτωση τα κέρδη της παραγωγικότητας, που αποφέρει η ταξιαρχία αντισταθμίζονται με το παραπάνω από τις απώλειες στα άλλα εργαστήρια. Τέλος πολυάριθμες ταξιαρχίες δεν υφίστανται παρά μόνο στα χαρτιά. Αντί να υπάρχει μια αυθόρμητη συνένωση εργαζόμενων, η διεύθυνση δημιουργεί αυταρχικά μια ταξιαρχία, θεσπίζοντας για παράδειγμα ότι κάποιο εργαστήριο αποτελεί μια ταξιαρχία και ότι ο αρχιεπιστάτης είναι ο ομαδάρχης... Το προσωπικό επιστασίας από την πλευρά του δείχνει κάτι περισσότερο από δισταγμούς απέναντι σ' αυτό το σύστημα. Ο φόβος να αντικατασταθούν προοπτικά από τον ομαδάρχη είναι υπαρκτός ανάμεσα σε πολυάριθμους αρχιτεχνίτες και τεχνικούς. Τέλος οι αβεβαιότητες που υφίστανται στο ανώτερο επίπεδο πάνω στη φύση της ταξιαρχίας περιορίζουν σημαντικά την εμπειρία. Εάν, για τους μεν, πρόκειται για την προαγωγή μιας «αυθόρμητης» οργάνωσης της εργασίας, για άλλους πρόκειται μόνο για ένα μέτρο που αποβλέπει να αυξήσει την παραγωγικότητα και να ελέγξει καλύτερα, μέσω των «σχεδίων της ταξιαρχίας», τα λογιστικά της επιχείρησης. Εάν η ταξιαρχία έχει μια οικονομική λογική για κάποιους συγγραφείς, μπορούμε επίσης να πούμε ότι πρόκειται για ένα όργανο ενεργοποίησης και ανάπτυξης του ρόλου του κόμματος ανάμεσα στους εργαζόμενους.

Ο όρος «ταξιαρχία» καλύπτει μια αρκετά ετερογενή πραγματικότητα. Ο αριθμός των μελών ανά ταξιαρχία είναι ένα σημάδι: κυμαίνεται από τα πέντε μέχρι πολλές εκατοντάδες. Νέα μορφή οργάνωσης της εργασίας, ή επιπλέον μέσο για να ελεγχθεί η εργασία των εργατών, ή η διαχείρηση των επιχειρήσεων· νέος τρόπος για να αυξηθεί η παραγωγικότητα ή επιπλέον όργανο κοινωνικού ελέγχου· οι μεταπτώσεις ανάμεσα σε αυτές τις διαφορετικές ερμηνείες της ταξιαρχίας μαρτυρούν τα εμπόδια που συναντά και τις διαμάχες που εγείρει.

Η αναγκαιότητα μιας διπλής μεταρρύθμισης είναι ωστόσο εμφανής. Η Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό της να κατασπαταλά πηγές που σπανί-

ζουν όλο και περισσότερο. Δεν μπορεί να ανεχθεί πλέον μια σοβαρή επιδείνωση της σχέσης με την εργασία στην επίσημη οικονομία. Ακόμη περισσότερο καθόσον αυτό το φαινόμενο ξαναβάζει, τελικά, σε συζήτηση την σχέση ανάμεσα στην «πρώτη» και τη «δεύτερη» εργασία. Εάν η «επίσημη» εργασία δεν γίνει γρήγορα ελκυστικότερη, υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να δούμε τους εργαζόμενους να την αποφεύγουν όλο και περισσότερο προς όφελος της ανεπίσημης οικονομίας. Μια ενίσχυση των καταναγκασμών, ένα κυνήγι των ανεξάρτητων δραστηριοτήτων που θα εμπόδιζε την ρυθμιστική λειτουργία τους μέσα στην παραγωγή όπως και στην κατανάλωση, δεν θα μπορούσε παρά να οξύνει τις κοινωνικές εντάσεις.

Μέρος τέταρτο

ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η θέση των εργαζομένων στη σοβιετική κοινωνία σημαδεύεται από μια αντίφαση που είναι παρούσα σχεδόν από την αρχή. Η ΕΣΣΔ εμφανίζεται σαν η πατρίδα των εργαζομένων. Από το 1925 όμως ο Κάρλ Ράντεκ παραπονιόταν ότι οι εργάτες δεν θεωρούσαν τα εργοστάσια σαν κάτι δικό τους και ότι αισθανόντουσαν ξένοι από την σοβιετική εξουσία. Η παλιά διάκριση, Αυτοί και Εμείς, δεν είχε εξαφανιστεί. Η ενσωμάτωση των εργαζομένων ταλαντεύεται λοιπόν πάντοτε ανάμεσα σε δύο λογικές: αυτή της ενσωμάτωσης, μέσω οργανώσεων που είναι ιμάντες μεταβίβασης της κεντρικής εξουσίας, και εκείνη της κοινωνικής ανόδου· εκείνη της διαχείρησης των αντιθέσεων.

Όλες οι τάσεις ένταξης προσκρούουν στο γεγονός ότι τα συμφέροντα των εργαζομένων δεν συγχέονται με αυτά της εξουσίας. Η άρνηση της οργάνωσης της μεσολάβησης δεν παράγει παρά μια διάχυση των συγκρούσεων που κάνουν αμφισβητήσιμο κάθε έλεγχο. Με την αντίθετη έννοια, η άρνηση της ενσωμάτωσης και η αποδοχή αυτόνομων μορφών, όπως έκαναν τα συνδικάτα στη διάρκεια της ΝΕΠ, απειλεί με κίνδυνο γενίκευσης των συγκρούσεων, ενοποιώντας τους εργαζόμενους γύρω από μια εξουσία που θα γινόταν ανταγωνιστική με αυτή του κόμματος.

Η κίνηση της εξισορρόπησης θα συνεχίσει να διαιωνίζεται. Ο Στάλιν, που το 1929-1930 υποχρέωνε τα συνδικάτα να μετατραπούν σε φορείς της βιομηχανοποίησης και τα καλούσε να σταματήσουν «να υπερασπίζονται τα συν-

Ι. ΕΝΑ ΔΙΚΤΥΟ ΘΕΣΜΩΝ ΣΕ ΚΡΙΣΗ

Μέσα στον κόσμο της εργασίας συναντώνται τέσσερις τύποι οργάνωσης: το συνδικάτο, οι «μόνιμες συνδιασκέψεις παραγωγής», οι εταιρείες των εφευρετών και το κόμμα. Η κάθε μία προσποιείται ότι διορθώνει τις ελλείψεις των άλλων, αλλά η συμπληρωματικότητά τους φαίνεται πάνω από όλα ότι βρίσκεται στην ανικανότητά τους να επιλύσουν την αντίφαση ανάμεσα στην ενσωμάτωση και τη μεσολάβηση.

1. Το συνδικάτο

Το συνδικάτο είναι ένας μονολιθικός οργανισμός που αποτελείται από μια διπλή πυραμίδα (20). Κλαδικές δομές που συγκεντρώνουν όλους τους μισθωτούς, από τον χειρώνακτα μέχρι το διευθυντή, εδαφικές οργανώσεις που αντιστοιχούν στις υποδιαιρέσεις του σοβιετικού κράτους: η κοινότητα, η επαρχία, η περιοχή, η Δημοκρατία. Τα τοπικά συνδικάτα εξαρτιούνται ταυτόχρονα από την κλαδική επιτροπή και τα τοπικά συμβούλια. Το κεντρικό Συμβούλιο αποτελεί την ανώτατη εξουσία. Εάν είναι ένας οργανισμός ιδιωτικού δικαίου, έχει τις δικαιοδοσίες ενός κρατικού μηχανισμού, όπως η διαχείρηση της κοινωνικής προστασίας. Επίσης η συμμετοχή είναι πρακτικά υποχρεωτική, και με 113 εκατομμύρια μέλη (το 1977) αποτελεί την μεγαλύτερη συνδικαλιστική δομή του κόσμου.

τεχνιακά συμφέροντα των εργατών», ο ίδιος το 1937 θα κατάγγελλε έντονα τη «συνδικαλιστική κρίση», την αποσύνθεση ενός οργανισμού που μετατράπηκε σε έναν από τους τροχούς του κράτους. Με τον θάνατό του υπήρξε μια καινούρια κίνηση αναζωογόνησης του συνδικάτου, από το 1954 ως το 1956· από το 1959 όμως ακολουθήθηκε από μια κινητοποίηση που απέβλεπε στο να εξασφαλίσει από κάθε άποψη την κομματική καθοδήγηση. Τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1980, στην Πολωνία, προκάλεσαν νέες κριτικές ενάντια στην συνδικαλιστική οργάνωση που κατηγορήθηκε ότι είναι περισσότερο αφιερωμένη στην παραγωγή παρά στην προστασία των εργατών. Αλλά από την Άνοιξη του 1983, το βάρος έπεσε πάλι στην «σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση» των εργαζομένων και τον αποφασιστικό ρόλο του κόμματος.

Ενσωμάτωση ή μεσολάβηση, αυτές είναι οι δύο εναλλακτικές δυνατότητες. Υλοποιούνται μέσα στους διάφορους θεσμούς που μεταβάλλουν την σοβιετική κοινωνία σε ένα πυκνό δίχτυ. Οι διαφορετικές ιδιωτικές πρακτικές που ενεργοποιούν τις κοινωνικές σχέσεις μαρτυρούν και αυτές αυτή την αιώνια ταλάντευση.

Οι λειτουργίες του διαμοιράζονται ανάμεσα στην ενσωμάτωση και τη μεσολάβηση. Εάν πρέπει να υπερασπίζεται τους εργαζόμενους απέναντι στις γραφειοκρατικές υπερβάσεις των διευθυντών και να τους υποχρεώνει να σέβονται την εργατική νομοθεσία, πρέπει επίσης, σύμφωνα με το καταστατικό του, να αγωνίζεται για την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής παραγωγής και την πραγματοποίηση του σχεδίου, να λειτουργεί σαν σχολείο του κομμουνισμού και να αναπτύσσει τη σοσιαλιστική πειθαρχία, τέλος να διαχειρίζεται ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής πρόνοιας. Για να εκπληρώνει τα καθήκοντά του διαθέτει, το 1977, 4 εκατομμύρια εθελοντικά μέλη, τους «ακτιβιστές», και αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες μόνιμα επαγγελματικά στελέχη. Στις κοινωνιολογικές έρευνες όμως, όπως και στον συνδικαλιστικό τύπο, λέγεται ότι η συμμετοχή των εργαζομένων είναι ασθενική, οι συνδικαλιστικές συνελεύσεις σε μεγάλο βαθμό τυπικές, και ότι η ουσία του διαλόγου και των αποφάσεων εξασφαλίζεται από τα μέλη του κόμματος και της κομμουνιστικής νεολαίας (κομσομόλ).

2. Η μόνιμη συνδιάσκεψη παραγωγής

Το 1958, οι σοβιετικές αρχές αποφάσισαν να ξαναβάλουν σε λειτουργία μια μορφή οργάνωσης που γνώρισε στιγμές δόξας το 1927-1928: τη συνδιάσκεψη παραγωγής (1). Επρόκειτο για μια συνέλευση όλων των εργαζόμενων που είχαν δικαίωμα να αποφασίζουν σχετικά με τη λειτουργία της επιχείρησης. Ενώ το 1958 παρουσιάστηκε σαν μια μορφή σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης, ακολουθώντας το παράδειγμα της πολωνικής και κύρια της γιουγκοσλάβικης εμπειρίας, η μόνιμη συνδιάσκεψη παραγωγής, υποχρεωτική για όλα τα εργαστήρια ή τις επιχειρήσεις με περισσότερα από 100 άτομα, έχει σύμφωνα με τα λεγόμενα του σοβιετικού τύπου, μετατραπεί σε ένα όργανο επικύρωσης των μέτρων που έχουν ήδη αποφασίσει οι διευθυντές και οι υπεύθυνοι του συνδικάτου.

Από την αρχή της δεκαετίας του '70, οι σοβιετικοί απο-

δεχόντουσαν την αποτυχία της μόνιμης συνδιάσκεψης παραγωγής. Με τον ίδιο τρόπο που η αδιαφορία απέναντι στις πρωτοβουλίες του συνδικάτου εκφράζει την ανικανότητα αυτών των οργανώσεων να επωμιστούν την προαναφερθείσα αντίφαση.

3. Το κόμμα

Αν, επίσημα, ο διευθυντής είναι ο μόνος υπεύθυνος για την επιχείρηση (αρχή της μονοπρόσωπης διεύθυνσης), ο ρόλος του κόμματος μέσα στην επιχείρηση είναι τριπλός. Οργάνωση «λαϊκού ελέγχου», πρέπει να βεβαιώνεται ότι οι υπεύθυνοι εφαρμόζουν σωστά τις κατευθύνσεις, ότι παίρνουν υπόψη τους τις «ανάγκες του λαού», και τέλος να κινητοποιεί τους εργαζόμενους γύρω από τους στόχους της παραγωγής και την εργασιακή πειθαρχία. Για να κάνει όλα αυτά, διαθέτει μια οργάνωση που, από τους πυρήνες μέχρι την εργοστασιακή επιτροπή, καλύπτει όλη την επιχείρηση. Το βάρος της είναι μεγάλο διότι εξασφαλίζει τον σύνδεσμο ανάμεσα στην οικονομική οργάνωση και την πολιτική εξουσία. Αρκετά συχνά αναπτύσσονται πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στον διευθυντή και τον γραμματέα της τοπικής οργάνωσης του κόμματος. Ο τελευταίος γνωρίζει ότι θα θεωρηθεί υπεύθυνος για τα αποτελέσματα. Έτσι, μαζί με τον γραμματέα της οργάνωσης του εργοστασίου, μεταβάλλεται σε αντιπρόσωπο της επιχείρησης που υπερασπίζεται τα συμφέροντά της στις αιτήσεις υλικών απο τα κεντρικά όργανα. Έναν τέτοιο γραμματέα οι σοβιετικοί τον χαρακτηρίζουν «αβανταδόρο» (*Τολκάτς*). Αν όμως τεθεί στην υπηρεσία του διευθυντή, στις σχέσεις του με τα ανώτερα επίπεδα, τότε παίζει επίσης ένα σημαντικό ρόλο απέναντι στους εργάτες. Προτρέποντας, μέσω των μελών των πυρήνων βάσης, σε αναθεώρηση των ρυθμών, παρεμβαίνοντας στην οργάνωση των «ταξιαρχιών», στον διορισμό των ομαδαρχών, το κόμμα επεμβαίνει όλο και πιο άμεσα στην οργάνωση της εργασίας. Εκεί, οι κινητοποιητικές λειτουργίες του είναι ουσιαστικες.

4. Οι επιστημονικές και τεχνικές εταιρείες

Ενώ το συνδικάτο, το κόμμα, η μόνιμη συνδιάσκεψη της παραγωγής απευθύνονται σε όλους τους μισθωτούς, οι επιστημονικές και τεχνικές εταιρείες οργανώνουν τους εργάτες σε σχέση με μια δραστηριότητα ή ένα επάγγελμα. Η Εταιρεία των εφευρετών και των ορθολογιστών (*BOZP*) και οι επιστημονικοτεχνικές Εταιρείες (*NTO*) έχουν καθήκον να προωθούν τους νεωτερισμούς, να εκλαϊκεύουν την τεχνική πρόοδο, και πάνω απ' όλα να εξασφαλίζουν την προαγωγή των «ορθολογιστών» εργατών. Παρούσες κύρια στη βαριά βιομηχανία, το 1970 συγκέντρωναν γύρω στο 12% των εργαζομένων. Αν και ο ρόλος τους στη διάδοση των πληροφοριών είναι σε συγκεκριμένα θέματα σημαντικός, ωστόσο τείνουν να συσπειρώσουν κύρια τεχνικούς και να απομακρύνουν τους εργάτες από τα επιδόματα και τις δυνατότητες προαγωγής που σχετίζονται με «την εφεύρεση» μιας νέας μεθόδου εργασίας.

5. Η απουσία θεσμικών διαμεσολαβήσεων

Το συνδικάτο και οι μόνιμες συνδιασκέψεις παραγωγής φέρνουν έντονη τη σφραγίδα του παραγωγικίστικου ρόλου τους ώστε να μπορούν πραγματικά να έχουν μια λειτουργία μεσολάβησης. Το κόμμα και οι τεχνικές εταιρείες ανταποκρίνονται πρωταρχικά στη λογική της ενσωμάτωσης, ακόμη και αν μπορεί να σκεφτεί κανείς ότι οι τεχνικές εταιρείες τείνουν να συγκροτηθούν σαν αντιπρόσωποι των τεχνικών και των μηχανικών.

Βρίσκεται λοιπόν κανείς στον πειρασμό να αναζητήσει «αλλού», πάει να πει έξω από την επίσημη κοινωνία, όργανα θεσμικής διαμεσολάβησης. Πρέπει όμως να έχει κανείς υπόψη του ότι οι Εκκλησίες, για παράδειγμα, δεν μπορούν να παίξουν αυτό το ρόλο. Η ορθόδοξη εκκλησία, κυρίαρχη στη Ρωσία, είναι από το 1943 υπερβολικά δεμένη και υποταγμένη στην εξουσία για να αντιπροσωπεύσει μία αντιπολίτευση. Το σοβιετικό ισλάμ είναι πολύ

αποκεντρωμένο και ταυτόχρονα ριζωμένο σε περιοχές ελάχιστα βιομηχανοποιημένες για να παίξει ένα σημαντικό ρόλο από αυτή την άποψη. Οι μειοψηφικές θρησκείες (καθολική και βαλτική προτεσταντική, ουνιάτες της Ουκρανίας, εβραϊκή), μόλο που παίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση ενός τοπικού εθνικού αισθήματος, εντούτοις δεν έχουν, εξαιτίας τόσο της ασθενούς αριθμητικής βάσης τους όσο και της καταστολής, παρά μια περιορισμένη επιρροή. Τέλος οι προσπάθειες να δημιουργηθούν, από το 1977, ανεξάρτητα συνδικάτα απέτυχαν εξαιτίας της αγριότητας της καταστολής.

Η βιαιότητα των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων, από το 1928, καθώς και η ανανέωση της εργατικής τάξης και το ξερίζωμα μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού, έχουν εξατομικεύσει για μεγάλη χρονική περίοδο τη σοβιετική κοινωνία.

ΙΙ. ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Η παρατήρηση διακρίνει θεμελιακά τρεις τύπους ατομικών πρακτικών. Η κοινωνική ανέλιξη, μέσα από την εκπαίδευση και/ή το κόμμα, οι πελατειακές σχέσεις που τις είδαμε ήδη από την πλευρά της κατανάλωσης, και η διαφθορά αποτελούν τις διάφορες εκφράσεις τους.

Δεν υπακούουν στην ίδια λογική. Όσο η ενσωματωση κυριαρχεί στην κοινωνική ανέλιξη, τόσο η διαφθορά είναι μια καθαρή μεσολάβηση. Αν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συνυπάρχουν πάντοτε, ωστόσο η σχετική υπεροχή του ενός τύπου πάνω στους δύο άλλους σηματοδοτεί το χαρακτήρα μιας εποχής.

1. Η ενσωμάτωση μέσα από την κοινωνική ανέλιξη και τα όριά της

Ιστορικά, πρόκειται για τον πρώτο τύπο συμπεριφοράς, αυτόν που έπαιξε ρόλο-κλειδί στα χρόνια της συγκρότησης της ΕΣΣΔ, από το 1928 μέχρι το 1941. Ας υπενθυμίσουμε την έκτασή της: άγγιξε άμεσα το ένα τρίτο μέχρι το μισό της εργατικής τάξης που υπήρχε το 1928. Έπλασε την κοινωνία για μεγάλο χρονικό διάστημα και η γενιά των καθοδηγητών, που άρχισε να εξαφανίζεται με τον Μπρέζνιεφ και τον Κοσσύγκιν, αποτελείται από τους

πιο τυχερούς ανάμεσα σ' εκείνους που προάχθηκαν. Αυτό το σύστημα απαιτούσε την συνεχή απελευθέρωση θέσεων στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Εάν η ανάπτυξη της βιομηχανίας δημιουργούσε καινούργιες θέσεις, η συχνή και κανονική φυσική εξόντωση των στελεχών ήταν επίσης μία απαραίτητη συνθήκη. Αυτό το σύστημα έχει κάποια όρια: δεν είναι δυνατό να δημιουργούνται επ' αόριστο νέες θέσεις υπευθύνων και δεν είναι δυνατόν να σφαγιάζεται κάθε πέντε με έξη χρόνια η πλειοψηφία των στελεχών... Από την άλλη πλευρά, εάν η προαγωγή ενάμισυ εκατομμυρίου ατόμων, επιλεγμένων από το κόμμα, μπορούσε να σημαδεύει σε βάθος μια τάξη που περιλάμβανε γύρω στα τρία εκατομμύρια, τα πράγματα είναι αρκετά διαφορετικά όταν πρόκειται για αρκετές δεκάδες εκατομμυρίων. Ακόμα και πριν από τον θάνατο του Στάλιν, τα στελέχη επιβάλλουν την ασφάλεια της απασχόλησής τους, η ενσωμάτωση λοιπόν με την προαγωγή δεν μπορούσε να είναι το μοναδικό σύστημα. Ακόμη και αν ανταποκρινόταν στην ψευδαίσθηση μιας ενοποιημένης κοινωνίας, που απόρριπτε έτσι την ανάγκη διαμεσολάβησης, πολύ γρήγορα θα επιβαλλόταν η παρουσία ενός άλλου συστήματος.

2. Η κοινωνική λειτουργία των πελατειακών σχέσεων

Οι πελατειακές σχέσεις, αυτή η ανταλλαγή υπηρεσιών και προστασίας, παρουσιάζεται σαν να εξασφαλίζει ταυτόχρονα την ενσωμάτωση και την διαμεσολάβηση. Μπαίνοντας στην «πελατεία» ενός διευθυντή, ένας επιστάτης, ένας ιδιαίτερα ειδικευμένος εργάτης μπορεί να περιμένει δυό πράγματα απ' αυτόν. Την ικανοποίηση κάποιων διεκδικήσεών του, αλλά επίσης την προοπτική μιας καρριέρας, σίγουρα λιγότερο λαμπρής απ' ότι στο παρελθόν, αλλά που του εξασφαλίζει την ένταξή του μέσα στην κοινωνία. Από πρώτη ματιά, οι πελατειακές σχέσεις εμφανίζονται σαν μια βελτίωση, από την άποψη της εξουσίας, σε σχέση με την κοινωνική προαγωγή. Στην πραγματικότητα η εξέλιξη είναι λιγότερο ευνοϊκή. Ο υπεύθυνος, για να διατηρεί μια σχέση πελατείας, πρέπει να ελέγχει την ροή των καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών. Από αυτή την σκο-

πιά η οικονομική ιεραρχία βρίσκεται σ' ευνοϊκότερη θέση από εκείνη του κόμματος. Κάποιοι μπορεί να απαντήσουν ότι από ένα συγκεκριμένο επίπεδο και πάνω αυτές οι ιεραρχίες συγχέονται. Ένας διευθυντής μιας μεγάλης επιχείρησης είναι απαραίτητα καλά βολεμένος μέσα στον κομματικό μηχανισμό. Τις υπηρεσίες και τα αγαθά που μοιράζει τα ελέγχει μέσα από την λειτουργία του και όχι από το γεγονός της ένταξης του στό κόμμα. Συμμετρικά, τουλάχιστον στις κατώτερες κλίμακες της πελατειακής σχέσης, ο προστατευόμενος πρέπει να μπορεί να επαληθεύει κανονικά την αποδοτικότητα της προστασίας που κερδίζει.

Σε αντίθεση με την κοινωνική άνοδο, η πελατεία γεννά σχέσεις οι οποίες, αν και είναι πάντοτε ατομικές, συγκεντρώνονται γύρω από τον οικονομικό μηχανισμό. Αντί να εξαρτιώνται από μια κεντρική λογική, η διαχείρησή τους είναι πολύ αποκεντρωμένη. Τέλος κάθε διαφοροποίηση στην ροή των αγαθών και των υπηρεσιών που ελέγχονται από τον προστάτη, που μεταφράζει είτε μια αποδυνάμωση της θέσης του ή απλά μια αύξηση των ελλείψεων, μπορεί να βάλει σε αμφισβήτηση αυτό τον δεσμό. Εάν η πελατειακή σχέση στις ανώτερες κλίμακες μπορεί να αντισταθεί σε μια ελάττωση της προσφοράς, δεν συμβαίνει το ίδιο για τα κατώτερα επίπεδα. Δεμένη με την οικονομία, αποκεντρωμένη, η πελατειακή σχέση είναι επίσης ένα εν δυνάμει ασταθές σύστημα.

3. Η διαφθορά: μια καινούργια λογική;

Συναντήσαμε την διαφθορά, αυτό τον δεσμό που ενώνει την παλιά Ρωσία και την σύγχρονη ΕΣΣΔ αναφερόμενοι στις παράνομες οικονομικές δραστηριότητες. Είναι η ασπίδα που τις προστατεύει από τους κεραυνούς της αστυνομίας. Ο σοβιετικός τύπος αποκαλύπτει όμως ότι οι υπηρεσίες, που δεν είναι πια απλή προστασία, αγοράζονται με αυτό τον τρόπο. Πουλιούνται τα πανεπιστημιακά διπλώματα, όπως επίσης τα πιστοποιητικά ασθενείας, τα διάφορα πιστοποιητικά, σε συντομία κάθε τι που δίνει δι-

καίωμα στα «δωρεάν» αγαθά και υπηρεσίες, σε συνθήκες καλύτερες από αυτές του μέσου Σοβιετικού. Η διαφθορά του πρώτου τύπου μπορεί να αναλυθεί σαν ένας ιδιωτικός δασμός, που επιβάλλεται σε οικονομικές δραστηριότητες εξαιτίας της θέσης τους. Εξαφανίζεται μόλις αυτή η θέση αλλάξει. Η δεύτερη ανταποκρίνεται σε μια άλλη λογική. Εάν μπορεί να αγοράσει κάποιος δικαιώματα στις υπηρεσίες, ή στην πρόσβαση σε κάποιες αγορές, αυτά τα δικαιώματα αποτελούν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της πραγματικής τιμής των αγαθών και των υπηρεσιών που αποκτιούνται. Στο μέτρο που, μέσω της μαύρης αγοράς, από τον δεύτερο τύπο διαφθοράς, η απόκτηση αυτών των αγαθών και υπηρεσιών θα έπαιρνε καθαρά χρηματική μορφή, θα βλέπαμε τις σχέσεις πελατείας να αντικαθίστανται από την περίφημη «ψυχρή πληρωμή σε μετρητά». Το νόμισμα θα επιβεβαιωνόταν σαν το μέσο της μεταβίβασης συσχετισμών δύναμης, αλλά επίσης σαν ο μόνος δεσμός ικανός να ενώσει ανθρώπους και δραστηριότητες. Εάν η πελατειακή σχέση επρόκειτο να παραχωρήσει την θέση της, σαν κυρίαρχο σύστημα (πράγμα που δεν σημαίνει ότι θα είναι υποχρεωμένη να εξαφανιστεί από κει και πέρα), στη διαφθορά, τότε θα διαπιστώναμε μια βαθιά αναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Η ευθυγράμμισή τους με αυτό που είναι σήμερα η λογική της παραγωγής θα οδηγούσε στην εξαφάνιση των αρχαϊκών μορφών (γιατί η πελατειακή σχέση μας ξαναστέλνει στην αρχαιότητα ή τον μεσαίωνα), που κυριαρχούν ακόμη στην κοινωνική ζωή.

Θα επιβαλλόταν η λογική της διαμεσολάβησης· δεν θα μπορούσε όμως να το κάνει παρά μόνο με το τίμημα ενός ριζικού μετασχηματισμού των μορφών της πολιτικής ἐξουσίας. Το κόμμα που, στο πέρασμα από την κοινωνική προαγωγή στην πελατειακή σχέση, υποχρεώθηκε ήδη να δεχτεί την παραχώρηση ενός κομματιού της δυνατότητάς του να ελέγχει, στον οικονομικό μηχανισμό, θα έπρεπε τώρα να παραιτηθεί από κάθε απαίτηση να οικοδομήσει μια ενοποιημένη κοινωνία, της οποίας θα ήταν ο κύριος και ταυτόχρονα ο αντιπρόσωπος. Οι συνθήκες ύπαρξης και ανάπτυξης των συγκρούσεων θα μετασχηματιζόντουσαν βαθιά.

III. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Η αντίφαση ενσωμάτωσης/μεσολάβησης επικρατεί μέχρι τώρα στο πεδίο των συγκρούσεων. Αυτή η αντίφαση εξηγεί πώς αντιλαμβάνεται η εξουσία τις νόμιμες μορφές ρύθμισής τους και τις συγκεκριμένες μορφές της ύπαρξής τους. Δικαιολογεί με ένα κάποιο τρόπο την σιωπή των σοβιετικών πηγών πάνω σε αυτό το σημείο. Οι σοβιετικοί υπεύθυνοι κρύβουν ό,τι θεωρούν σαν μια επονείδιστη αρρώστια, επειδή δεν έχουν εγκαταλείψει το λόγο της ενότητας ανάμεσα στο κράτος και τους εργαζόμενους, παρά τις αλλαγές. Ενώ σε καμμιά περίπτωση δεν αποτελούν μια κανονική μορφή έκφρασης αντιθετικών συμφερόντων, βλέπουν στις κοινωνικές αντιθέσεις τα συμπτώματα μιας αποτυχίας. Η επιθυμία να κρυφτεί αυτό που φαίνεται σαν προσβολή στο σοσιαλισμό έχει σαν αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολο να βρει κανείς στον επίσημο τύπο πηγές και περιγραφικά στοιχεία. Από εκεί και η αναγκαιότητα να ανατρέξει κάποιος στον παράνομο τύπο, τα *Σαμιζντάτ*, που θεωρεί υποχρέωσή του να αναφέρει αυτές τις πληροφορίες (όπως και στο «χρονικό των τρεχόντων γεγονότων»), ή στις μαρτυρίες δυτικών που έχουν ζήσει στην ΕΣΣΔ. Οι σοβιετικοί καθοδηγητές διαμαρτύρονται μιλώντας για πρόκληση και συκοφαντία. Εμποδίζοντας τους δημοσιογράφους να κάνουν τη δουλειά τους, ενισχύουν την εντύπωση ότι έχουν κάτι να κρύψουν.

1. Ατέλειες μέσα σε έναν τέλειο κόσμο

Η αντίληψη των εργασιακών συγκρούσεων από το 1922 κυριαρχείται από την ακόλουθη διάρθρωση: η σοβιετική κοινωνία είναι θεμελιακά η ενσάρκωση των συμφερόντων των εργαζομένων, αλλά αυτοί οι τελευταίοι μπορεί να αδικούνται από την συμπεριφορά κάποιων υπεύθυνων. Υπογραμμίζουμε αμέσως μια συνέπεια αυτής της αντίληψης. Στην ΕΣΣΔ, οι εργασιακές συγκρούσεις δεν αποτελούν μέρος της πάλης των τάξεων. Αυτή δεν θα μπορούσε να φέρει σε αντιπαράθεση τους προλετάριους με το δικό τους κράτος. Οι συγκρούσεις επομένως δεν έχουν παρά δύο αιτίες: είτε πρόκειται για μια παραβίαση των εργασιακών νόμων, είτε, από την μεριά των εργαζομένων, αποτελούν την εκδήλωση μιας «ανυπομονησίας» (που μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί σαν ανωριμότητα) απέναντι στην πρόοδο της κοινωνίας. Έτσι οι δομές που έχουν δημιουργηθεί για την ρύθμιση των συγκρούσεων αναφέρονται σε μεγάλο βαθμό είτε σε νομικές διαδικασίες είτε σε συμφιλίωση.

Η ιδέα της «σύγκρουσης για την ανακατανομή» (ανάμεσα σε μισθούς και κέρδη) ή αυτή της σύγκρουσης πάνω στο δικαίωμα της έκφρασης των εργαζομένων (συνδικαλιστικής, πολιτικής) είναι ανύπαρκτες. Ακόμη, η ιδέα ενός παζαρέματος, μέσα από την διαπραγμάτευση και την σύγκρουση, ανάμεσα στους εργαζόμενους και τους υπεύθυνους των επιχειρήσεων, όπως μπορεί να το γνωρίζει κανείς στις δυτικές χώρες, έχει απορριφτεί από το σοβιετικό σύστημα.

Οι θεσμικές μορφές αντιμετώπισης των συγκρούσεων είναι:

— *Οι επιτροπές των εργασιακών συγκρούσεων:* Είναι επιφορτισμένες να εξετάζουν τις διαμάχες που γεννιούνται στην επιχείρηση σε σχέση με την εργασιακή νομοθεσία και τον εσωτερικό κανονισμό. Αποτελούνται ισότιμα από αντιπρόσωπους της διοίκησης της επιχείρησης και συνδικαλιστικούς εκπρόσωπους.

— *Οι επιχειρησιακές συνδικαλιστικές επιτροπές:* Εξε-

τάζουν τις περιπτώσεις για τις οποίες δεν έγινε δυνατό να βρεθεί μια συμφωνία στην προηγούμενη περίπτωση, και κρίνουν τις υποθέσεις σε βάθος.

— *Τα λαϊκά δικαστήρια (η προκουρατούρα)* μπορούν να κληθούν από τον εργαζόμενο στην επιχείρηση. Δικάζουν πάνω στην μορφή, δηλαδή την συμμόρφωση των αποφάσεων της επιχείρησης και των δύο πρώτων επιτροπών με το σοβιετικό δίκαιο (29).

Πέρα από αυτό το θεσμικό πλαίσιο, παρεμβαίνουν τρεις οργανισμοί για να εξασφαλίσουν την απαραίτητη «πειθώ». Πρόκειται για το συνδικάτο, που παίζει εκεί τον ρόλο του σαν «σχολείο του κομμουνισμού», το κόμμα και την κομσομόλ. Ο σοβιετικός τύπος έχει επιμείνει συχνά στην ελάττωση των προσφυγών στα δικαστήρια. Αυτή η τάση μεταφράζει, σύμφωνα με τη δική του γνώμη, έναν αυξανόμενο σεβασμό των νόμων, ιδιαίτερα από τους διευθυντές των επιχειρήσεων. Οι αποφάσεις που παίρνονται είναι γενικά ευνοϊκές για τους εργαζόμενους κατά ένα ποσοστό 50%. Παρόλα αυτά η στήλη των αναγνωστών στον τύπο αφθονεί από παραδείγματα όπου οι θεσμικές ή οι άτυπες δομές αποδείχνονται ανίκανες να διορθώσουν διάφορες παραβιάσεις της εργασιακής νομοθεσίας. Έχουν βέβαια σαν λειτουργία να αποτελούν ένα μέσο προσφυγής για τους εργαζόμενους. Ο πολλαπλασιασμός των επιστολών, και κύρια η αφθονία της αλληλογραφίας πάνω στα ίδια ζητήματα, δείχνει όμως ότι ελάχιστα τις υπολογίζουν.

2. Οι αιτίες των συγκρούσεων

Μπορούμε να διαπιστώσουμε τα βασικά αίτια των συγκρούσεων όπως προκύπτουν από τα γράμματα που στέλνονται στον συνδικαλιστικό τύπο και με βάση τις απεργιακές κινήσεις που μπορούμε να γνωρίζουμε.

Το επίπεδο ζωής αποτελεί την αφετηρία αρκετών από αυτές. Η επιδείνωση των ελλείψεων ή, πράγμα που είναι το ίδιο, οι ισχυρότατες αυξήσεις των τιμών, που συνοδεύονται από αυταρχικές μειώσεις των μισθών, βρίσκονται

στην καρδιά των πλέον σοβαρών γεγονότων. Έτσι στο Ταμίρ - Τάου και στο Νοβοτσερκάσκ, στην αρχή της δεκαετίας του εξήντα, μέτρα τέτοιου τύπου προκάλεσαν απεργίες με χαρακτήρα εξεγέρσεων. Ο πληθυσμός συγκρούστηκε βιαιότατα με την αστυνομία και το στρατό και η καταστολή είχε σαν αποτέλεσμα τουλάχιστον δεκάδες, και ίσως εκατοντάδες νεκρούς.

Η εργασία, το περιεχόμενό της, οι συνθήκες της, είναι οι πηγές των συγκρούσεων οι οποίες, παρ' όλο που είναι γενικά λιγότερο δραματικές, είναι συχνότερες από τις προηγούμενες. Τις γνωρίζουμε καλύτερα από τα αιματηρά γεγονότα που αναφέρθηκαν, γιατί αποτελούν επίσης ένα μέσο ανάκλησης των διευθυντών στην τάξη, από το κέντρο. Απηχώντας τις διαμαρτυρίες των εργαζόμενων για την υγιεινή και την ασφάλεια, την αναρχία μέσα στην εργασία, οι εφημερίδες προσπαθούν να δείξουν στους αναγνώστες τους ότι οι υπεύθυνοι γνωρίζουν τα προβλήματα. Εάν δεν έχουν επιλυθεί, το λάθος βρίσκεται στους διευθυντές που «διαπνέονται από γραφειοκρατική λογική» και δεν σκέφτονται παρά τα συμφέροντά τους.

Εάν όμως μπορεί κανείς να επισημάνει αρκετά καλά τις αιτίες τους, οι μορφές που μπορούν να πάρουν αυτές οι συγκρούσεις είναι πολλαπλές και πολύ διαφορετικές.

3. Οι μορφές της σύγκρουσης

Οι κύριες μορφές αντιπαράθεσης είναι στην πράξη ατομικές. Η αύξηση των απουσιών, του turn-over, ακόμα και ο αλκοολισμός, είναι τα μέσα με τα οποία οι σοβιετικοί εργαζόμενοι εκδηλώνουν την δυσαρέσκειά τους και στις δύο πρώτες περιπτώσεις περιμένουν να ικανοποιηθούν. Έτσι κατά μέσον όρο, από 20% μέχρι 24% των εργαζόμενων κάθε χρόνο αλλάζουν εργασία. Υπολογίζοντας το σταθερό κομμάτι, αυτό σημαίνει ότι ένας εργαζόμενος, κάθε τρία χρόνια, αλλάζει επιχείρηση. Οι απουσίες, που το 1973 υπολογίστηκαν σε «αρκετές δεκάδες εκατομμυρίων χαμένων ωρών» (56 μόνο για την Ρωσία), φαίνεται πως αναπτύσσονται. Τέλος ο αλκολισμός, που κοστίζει

το ισοδύναμο του 10% της παραγωγής, βρίσκεται και αυτός επίσης σε σταθερή άνοδο. Αυτές οι συμπεριφορές, που θεωρούνται «α-κοινωνικές» και «παράνομες» από τους υπεύθυνους, μαρτυρούν την ύπαρξη αρκετών προβλημάτων.

Κατ' αρχήν μια μεγάλη δυσαρέσκεια ανάμεσα στους εργαζόμενους — ιδιαίτερα τους νέους — που πάνε από εργοστάσιο σε εργοστάσιο για να βρούν τις συνθήκες που αναζητούν. Στη συνέχεια, μια αναδίπλωση στην ιδιωτική σφαίρα ή στη μικρή ομάδα για να εκφράσει την αγανάκτησή του: οι συλλογικές ενέργειες ακόμη και στα νόμιμα πλαίσια είναι σπάνιες. Όταν νιώσει αδικημένος από τον επιστάτη ή τον διευθυντή, ο σοβιετικός εργάτης γενικά προτιμάει να ψάξει μια άλλη απασχόληση παρά να χρησιμοποιήσει τις νόμιμες διαδικασίες ρύθμισης των συγκρούσεων.

Υπάρχει λοιπόν μια καθαρή τάση για αναδίπλωση στον εαυτό του, εσωτερίκευση των συγκρούσεων, που μεταφράζει την κατάσταση της εξατομίκευσης της κοινωνίας. Εάν το ατομικό κυριαρχεί πάνω στο συλλογικό δεν σημαίνει πως αυτό το τελευταίο είναι ανύπαρκτο. Μπορεί να επιχειρήσει κανείς να του αποδόσει μια τυπολογία. Ξεκινώντας από μια κοινή βάση είναι δυνατές δύο εξελίξεις.

Κατ' αρχή παρατηρείται μια αργή υποβάθμιση της κοινωνικής κατάστασης. Η διεύθυνση των επιχειρήσεων παραβιάζει συστηματικά την εργασιακή νομοθεσία, οι συνθήκες της ζωής επιδεινώνονται, οι μισθοί πληρώνονται με μια αυξανόμενη καθυστέρηση. Σε αυτή την πρώτη φάση, που είναι κοινή για τους δύο τύπους, οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούν το σύνολο των νόμιμων μέσων για να επιχειρήσουν να γίνουν ακουστοί. Είναι χαρακτηριστικό ότι τις περισσότερες φορές όλα αυτά τα κανάλια αποτυχαίνουν. Η ένταση που συγκεντρώνεται με αυτό τον τρόπο εκρήγνυται μετά από κάποιο ιδιαίτερο μέτρο (άνοδος της παραγωγικής νόρμας ή των τιμών, ιδιαίτερα αυθαίρετη δράση των επιστατών). Από αυτό το σημείο τα σενάρια διαφοροποιούνται. Σε μια περίπτωση οι εργάτες απεργούν και ικανοποιούνται σχεδόν αμέσως (μέσα στο ίδιο πρωινό ή μέσα στη μέρα). Η διεύθυνση ακυρώνει το αμφισβη-

τούμενο μέτρο, τα αισθήματα ηρεμούν, και στους μήνες που ακολουθούν η κατάσταση βελτιώνεται καθόσον οι «πρωταίτιοι» απολύονται ή μεταθέτονται. Στην δεύτερη περίπτωση τα πράγματα εξελίσσονται με πολύ πιό δραματικό τρόπο. Η απεργία συναντάει την άρνηση της διεύθυνσης για διαπραγμάτευση, που καλεί την πολιτοφυλακή και από τις πρώτες συγκρούσεις το κίνημα απλώνεται ακαριαία και σε άλλες επιχειρήσεις. Οι εργαζόμενοι επιχειρούν να οργανώσουν μια διαδήλωση είτε προς την έδρα του κόμματος, είτε προς μια επιχείρηση που έχει κάποιο σημαντικό συμβολικό χαρακτήρα. Αυτή η διαδήλωση στη συνέχεια συγκρούεται με την πολιτοφυλακή και το στρατό, και καταλήγει σε στάση με αρκετές εκατοντάδες νεκρούς μερικές φορές (Νοβορτσερκάσκ, 1962). Μετά από αυτό οι τοπικοί υπεύθυνοι του κόμματος και των επιχειρήσεων διώχνονται γενικά, τα αμφισβητούμενα μέτρα ακυρώνονται και η πολιτική αστυνομία (η KGB) για αρκετούς μήνες ασκεί μια έντονη καταστολή που δεν αποβλέπει μόνο να συλλάβει τους πρωταίτιους αλλά να τρομοκρατήσει τους υπόλοιπους εργαζόμενους (νυκτερινές έρευνες, φυσική βία που φτάνει μέχρι τον βιασμό και την αυτοκτονία ορισμένων κρατούμενων).

4. Η σημασία των κοινωνικών συγκρούσεων

Θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε σε κάποιες παραδειγματικές συγκρούσεις, κάποια ιστορικά ορόσημα. Κατά κάποιο τρόπο στην Γαλλία, η «πάλη των τάξεων» των τελευταίων δεκαετιών θα μπορούσε να συνοψισθεί σε τρείς ημερομηνίες: τις απεργίες του 1947-1948, την γενική απεργία του 1953 και εκείνη του 1968. Αυτό είναι πολύ πιό επικίνδυνο όσον αφορά την ΕΣΣΔ. Η δυσκολία να βρεθούν αποφασιστικές συγκρούσεις που να σηματοδοτούν την εποχή τους στηρίζεται ακριβώς στην ασθενή συλλογική έκφραση των εργαζόμενων. Η πείνα που συνέτριψε τους αγρότες και οι διάφορες ανανεώσεις της εργατικής τάξης έχουν αφήσει την σφραγίδα τους πάνω στη σοβιετική κοινωνία. Ένα από τα πλέον πρόδηλα σημεία είναι η

απουσία ιστορικής μνήμης της εργατικής τάξης.

Κρατώντας πάντα μια απαραίτητη επιφύλαξη, μπορεί να προτείνει κανείς ορισμένα σημεία αναφοράς. Οι απεργίες που ξέσπασαν στη Μόσχα, το Κίεβο, το Λένινγκραντ το 1953, αμέσως μετά το θάνατο του Στάλιν, βάρυναν σίγουρα πάνω στη απόφαση που πάρθηκε το 1954, να συγκεντρωθεί η δράση του συνδικάτου στην υπεράσπιση των εργαζόμενων και να μπεί τέλος σε κάποιες καταχρήσεις στην εργασιακή νομοθεσία. Αυτά τα μέτρα είχαν σύντομη διάρκεια, αλλά σηματοδότησαν τα χρόνια 1954-1956. Οι δραματικές στάσεις και απεργίες του 1961-1963 έχουν παίξει πιθανά κάποιο ρόλο στην απόφαση που πάρθηκε το 1965 να δοθεί προτεραιότητα στην κατανάλωση, και την απόπειρα μεταρρύθμισης που απέβλεπε σε μια μεγαλύτερη αποδοτικότητα των επιχειρήσεων. Η πρόοδος της κατανάλωσης από το 1965 ως το 1975 εξηγεί επίσης, χωρίς αμφιβολία, ότι αυτή η περίοδος είναι κοινωνικά ηρεμότερη και ότι παρατηρήθηκε μια συγκεκριμένη μετατόπιση των διεκδικήσεων σε ζητήματα περισσότερο ποιοτικά όπως η οργάνωση της εργασίας. Η επανάληψη των απεργιών από το 1978, το γεγονός ότι ο Λ. Μπρέζνιεφ σε πολλές ευκαιρίες το 1980 και 1981 είχε επιμείνει στην αναγκαιότητα να βελτιωθεί η ποσότητα και η ποιότητα των αγαθών που προσφέρονται στον πληθυσμό, μιλώντας ακόμη για τον κίνδυνο ταραχών που θα μπορούσαν να προκαλέσουν οι ελλείψεις, δείχνει μια αντίστροφη μετατόπιση, που αντιστοιχεί σε μια στασιμότητα του βιοτικού επιπέδου.

Είναι επίσης πιθανό ότι το παράδειγμα της Πολωνίας έκανε τους σοβιετικούς υπεύθυνους προσεκτικούς πάνω στα προβλήματα της κατανάλωσης. Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφονται και οι επισκέψεις του Αντρόπωφ σε αρκετά εργοστάσια την άνοιξη του 1983. Επισημαίνοντας ξεκάθαρα πως η αύξηση του χρηματικού εισοδήματος δεν είχε καμμιά σημασία αν δεν ακολουθούσε και η παραγωγή, ο νέος πρώτος γραμματέας απέδειξε ότι είχε πλήρη συνείδηση της σημερινής κατάστασης.

Η ανάπτυξη μιας κατασταλτικής λογικής πάνω στην «επαναδραστηριοποίηση» των εργαζόμενων, οι απειλές

για μια ανελέητη πάλη ενάντια στην διαφθορά, δείχνουν ότι αυτό που απασχολεί περισσότερο τους υπεύθυνους είναι οι εξατομικευμένες μορφές. Αυτό δεν αποκλείει τελείως την πιθανότητα μεγάλων συλλογικών αγώνων όπως εδώ και μια εικοσαετία. Έχουν όμως να διανύσουν μια μεγάλη πορεία πριν μπορέσουν να μετατραπούν σε καθοριστικό στοιχείο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οργάνωση της εργασίας στη Σοβιετική Ένωση είναι αισθητά διαφορετική από αυτή που γνωρίζουμε στη δυτική Ευρώπη. Η διαφορά σε σχέση με μεθόδους όπως ο τεϊλορισμός ή ο φορντισμός, η απουσία της ανεργίας, προέρχονται ταυτόχρονα από τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης της Σοβιετικής Ένωσης και τις αντιφάσεις αυτής της κοινωνίας. Η πλήρης απασχόληση και η αρρυθμία της εργασίας απορρέουν από τις συνέπειες της σύγκρουσης περισσότερων οικονομικών λογικών, αυτής των συμβιβασμών μέσα στα ανώτερα κλιμάκια της εξουσίας και στο μέσο εφαρμογής τους, το σχέδιο, της λογικής των μεγάλων οικονομικών ενοτήτων που είναι τα υπουργεία και αυτής των επιχειρήσεων. Αυτές προσφέρουν πλεονεκτήματα στον σοβιετικό εργαζόμενο αλλά και ένα τίμημα: τις περισσότερο ή λιγότερο κατασταλτικές απόπειρες ελέγχου του εργατικού δυναμικού, τα πολλαπλά εμπόδια στην κατανάλωση, και το σχετικά χαμηλό επίπεδο της τελευταίας. Δεύτερη παγκόσμια δύναμη, η ΕΣΣΔ, δεν μπορεί να εξασφαλίσει στους εργαζομένους της, ποσοτικά όσο και ποιοτικά, αυτά που από το 1973 ώς το 1983, προσφέρουν οι χώρες της δυτικής Ευρώπης στους αποζημιωνόμενους ανέργους τους.

Αρκετές ενδείξεις μας επιτρέπουν να σκεφτούμε πως η Σοβιετική Ένωση έχει φτάσει σε ένα σημείο κλειδί της

ιστορίας της. Η σημερινή μορφή της κοινωνίας είχε γεννηθεί από συγκρούσεις που είδαν ένα κοινωνικό στρώμα, που μπορεί να θεωρηθεί σαν μια τάξη, να εγκαθιστά την κυριαρχία του πάνω στην πλειοψηφία του πληθυσμού. Η βιομηχανοποίηση της δεκαετίας του τριάντα γέννησε την ανάπτυξη ιδιαίτερων μορφών κοινωνικών σχέσεων που σηματοδοτούνται από την κατακόρυφη κινητικότητα και την «πελατεία». Την ίδια όμως στιγμή που αυτή η τάξη έβγαινε νικήτρια, που θεμελίωνε την ισχύ της κυριαρχίας της, οι συνθήκες αυτής της τελευταίας έμπαιναν σε αμφισβήτηση. Με άλλα λόγια, η πραγματοποίηση της βιομηχανοποίησης στην ΕΣΣΔ σημαίνει ότι από εδώ και πέρα διαχειρίζονται αυτό που έχει ήδη κατασκευαστεί. Το πέρασμα σε μια φάση ωριμότητας κάνει απαραίτητο ένα μετασχηματισμό αρκετών κοινωνικών σχέσεων. Αυτή η αναγκαιότητα, που βρίσκεται επί τάπητος από την αρχή της δεκαετίας του εξήντα, δεν έχει ακόμα βρεί κάποια κατάληξη. Η μη προσαρμογή αρκετών σημείων της κοινωνίας στην καθημερινή πραγματικότητα μεταφράζεται σε εντοπισμένες κρίσεις. Η κεντρική οικονομική λογική συναντά όλο και περισσότερες δυσκολίες να επιβληθεί στις άλλες λογικές. Η επίσημη οικονομία είναι υποχρεωμένη όχι μόνο να ανέχεται αλλά σε ορισμένους τομείς νά εξαρτάται από την ανεξάρτητη ή την «παράλληλη» οικονομία.

Στην εργασία, αυτό μεταφράζεται στη δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη δραστηριότητα. Για τους εργαζόμενους, αυτό σημαίνει ένα αυξανόμενο ποσοστό του «παράλληλου» στην κατανάλωσή τους καθώς και στην καθημερινή τους ζωή.

Πολλές πιθανότητες διαγράφονται για το μέλλον. Η «μεταρρύθμιση» που έχουν υποσχεθεί τόσο καιρό, θα μπορούσε κάποτε να πραγματοποιηθεί. Με απλά λόγια, θα μπορούσε να σημαίνει μια αναγνώριση των ανεξάρτητων δραστηριοτήτων και μια αναδίπλωση του κράτους σε τομείς που παραμένουν ουσιαστικοί για την επιβίωση της κυρίαρχης τάξης: βαριά βιομηχανία, παραγωγή εξοπλισμών. Αυτή η τάξη όμως, ή ακριβέστερα ένα κομμάτι της, θα μπορούσε να πιστέψει στην αυταπάτη πως μια αύ-

ξηση της καταπίεσης θα αποκαθιστούσε την ζωτικότητα του συστήματος, και ειδικότερα της οργάνωσης της εργασίας. Στην δεκαετία του τριάντα, ο εξωτερικός και ο εσωτερικός εχθρός αποτέλεσαν την δικαιολόγηση της τρομοκρατίας. Σήμερα οι αιτίες μιας τέτοιας εξέλιξης θα έπρεπε να βρεθούν ουσιαστικά στο εξωτερικό. Το χαρτί της παγκόσμιας έντασης θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να φέρει τη σοβιετική κοινωνία επί ποδός πολέμου. Μια τέτοια διαδικασία όμως θα μπορούσε να περιοριστεί μονάχα στις επιπτώσεις της στην εξωτερική πολιτική;

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Τρείς τύποι σοβιετικών πηγών και τεκμηρίων στα ρώσικα έχουν χρησιμοποιηθεί γι' αυτό το βιβλίο.

α) Ετήσιες στατιστικές όπως αυτές της σειράς Narodnoye Khozyaystvo SSSR, Trud V SSSR, όπως και τακτικές στατιστικές εκδόσεις (Vestnik Statistiki).

β) Σοβιετικά περιοδικά και εφημερίδες όπως η Pravda, οι Izvestia, Trud, Noviy Mir, η Litteratournaya Gazetta, η Ekonomitcheskaya Gazetta, Bolchevik, Sotsialistitcheski Trud, Voprosy Truda, Planovoye Khozyastvo, Za Indoustrializatsiou, Ekonomitcheskaya Zhizn, Indoustria SSSR, Sovietskoe Gosudartsvoe Pravo.

γ) Ειδικευμένα εγχειρίδια και βιβλία που εξετάζουν προβλήματα που θίγονται σε αυτό το έργο, όπως και απομνημονεύματα διαφόρων μαρτύρων και μυθιστορήματα απ' όπου συχνά αντλούνται ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, αντίθετα με μια εντύπωση που επικρατεί, η διαθέσιμη τεκμηρίωση πάνω στην ΕΣΣΔ είναι σημαντική. Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τους ανθρώπους που εργάζονται στην βιβλιοθήκη του ιδρύματος πολιτικών μελετών του Παρισιού, σε αυτήν του Κέντρου ρωσικού και σοβιετικού κόσμου (EHESS) και στην σύγχρονη βιβλιοθήκη διεθνούς τεκμηρίωσης της Nanterre, και να εκφράσει όλη του την ευγνωμοσύνη για

την βοήθεια που είχε στην βιβλιοθήκη Alexander Baykov του πανεπιστήμιου του Μπίρμινγχαμ στην Μεγάλη Βρεττανία. Οι αξιοσημείωτες διατριβές τριών ερευνητών του ήταν ένα πολύτιμο στήριγμα: V. Andrle, *Διευθυντική Εξουσία στη Σοβιετική Ένωση,* διδακτορική εργασία στο πανεπιστήμιο του Μπίρμινγχαμ, 1975· J. Cooper, *Η Ανάπτυξη της Σοβιετικής Βιομηχανίας Εργαλειομηχανών 1917-1941,* διδακτορική εργασία στο πανεπιστήμιο του Μπίρμινγχαμ, 1975· G. Duchêne, *Δοκίμιο πάνω στη Λογική της Σχεδιοποιημένης Οικονομίας,* διδακτορική διατριβή, Paris I, 1975. Ο συγγραφέας επίσης θα ήθελε να σημειώσει το χρέος του σε όσους τον βοήθησαν σε αυτή την εργασία, C. Bettelheim, B. Chavance, M. Drach, G.T. Rittersporn και P. Tissier.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Τα έργα που παρουσιάζονται εδώ δεν θα πρέπει να θεωρηθούν σαν μια εξαντλητική βιβλιογραφία πάνω στο αντικείμενο. Περισσότερο αποτελούν ένα προσανατολισμό για ανάγνωση.

1. Γενικά προβλήματα και ιστορία

(1) BETTELHEIM C., Η πάλη των τάξεων στην ΕΣΣΔ, Seuil/Maspero, Παρίσι, μέρος I 1974, μέρος II 1977, μέρος III (2 τόμοι) 1982-1983.

(2) CARR E.H. και DAVIES R.W., *Θεμέλια μιας Σχεδιασμένης Οικονομίας 1926-1929,* τόμοι 1 και 2, Mac Millan, Λονδίνο 1969.

(3) CHAVANCE B., *Το Σοβιετικό Οικονομικό Σύστημα,* Le Sycomore, Παρίσι 1983, (πληρέστερη μελέτη πάνω στο οικονομικό σύστημα).

(4) DAVIES R.W., *Η βιομηχανοποίηση της Σοβιετικής Ρωσίας, τ.1: Η Σοσιαλιστική Επίθεση: Η Συνεταιριστικοποίηση της Σοβιετικής Γεωργίας 1929/1930, τ. II: Η Σο-*

βιετική Συνεταιριστική Αγροικία 1929/1930, Mac Millan, Λονδίνο 1980.
(5) DUNMORE T., *Η Σταλινικά Διοικούμενη Οικονομία,* Mac Millan, Λονδίνο 1980.
(6) FAINSOD M., *To Σμολένσκ την ώρα του Στάλιν,* Fayard, Παρίσι 1967. (Αυτό το έργο περιέχει μια σύνοψη πάνω στα περίφημα «αρχεία του Σμολένσκ»).
(7α) FERRO M., *Η Επανάσταση του 1917,* τ. I και II, Aubier, Παρίσι 1976.
(7β) FERRO M., *Από τα Σοβιέτ στο γραφειοκρατικό κομμουνισμό,* Gallimard, "Archives", Παρίσι 1980.
(8) FITZPATRICK S., *Εκπαίδευση και Κοινωνική Κινητικότητα στη Σοβιετική Ένωση, 1921/34,* Cambridge University Press, 1979.
(9) GROSSKOPF S., *Η Εργατοαγροτική Συμμαχία στην ΕΣΣΔ (1921-1928), το Πρόβλημα του Σταριού,* Maspero, Παρίσι, 1976, (Απαραίτητη αναφορά μαζί με την (4) πάνω στα αγροτικά προβλήματα μετά την επανάσταση).
(10) JASNY N., *Η Σοβιετική Οικονομία στην περίοδο των Σχεδίων,* Stanford, 1951.
(11α) Joint Economic Commitee, *Η Σοβιετική Οικονομία σε μια Νέα Προοπτική,* Washington, 1976.
(11β) Joint Economic Commitee, *Η Σοβιετική Οικονομία σε μια περίοδο αλλαγής,* 2 τόμοι, Washington, 1979.
(Δύο συλλογές βασικών κειμένων για να αντιληφτεί κανείς την σημερινή κατάσταση της σοβιετικής οικονομίας, στις διαφορετικές πλευρές της).
(12) KERBLAY B., *Η Σύγχρονη Σοβιετική Κοινωνία,* Colin, Παρίσι 1977.
(13) LAVIONE M. (εκδότης), *Εργασία και Νόμισμα στο Σοσιαλιστικό Σύστημα,* Economica, Παρίσι 1981.
(14α) LEWIN M., «Παίρνοντας το Στάρι: Η Σοβιετική Πολιτική Γεωργικών Προμηθειών, Προπολεμικά» στο *Δοκίμια προς τιμήν του E.H. Carr,* MacMillan, Λονδίνο, 1974.
(14β) LEWIN M., «Το Κράτος και οι Κοινωνικές Τάξεις στην ΕΣΣΔ 1929-1933», *Έρευνες κοινωνικών επιστημών.*
(15) MEDVEDEV R. και J., *Τα Χρόνια της Εξουσίας,* Maspero, Παρίσι, 1977.

(16) RITTERSPORN G.T., *«Το κράτος στην πάλη ενάντια στον εαυτό του»*, Libre, αρ. 4, 1978.
(17) SAPIR J., *Ανατολικές Χώρες: προς μια Γενικευμένη Κρίση*, Fédérop, Λυών 1980.
(18) TREML G.V. (εκδότης), *Η Ανάπτυξη της Σοβιετικής Οικονομίας*, Praeger, Νέα Υόρκη, 1968.

2. Ειδικά έργα για την εργασία και το επίπεδο ζωής

(19α) CHAPMAN J.G., *Πραγματικοί Μισθοί στη Σοβιετική Ρωσία από το 1928*, Καίμπριτζ, University Press, 1963.
(19β) CHAPMAN J.G., *Πρόσφατες Κατευθύνσεις στη Δομή των Μισθών της Σοβιετικής Βιομηχανίας*, Kennan Inst, Ουάσιγκτον, 1977.
(Δύο βασικές εργασίες σχετικά με τους μισθούς).
(20) KAHAN A. και RUBLE B.A. (εκδότης), «Βιομηχανική Εργασία στην ΕΣΣΔ», *Pergamon Policy Studies*, Νέα Υόρκη, 1979. Βασικό έργο για την κατάσταση των τελευταίων χρόνων.
(21) GUDOV I., *Η Μοίρα ενός Σοβιετικού Εργάτη*, Editions du Progrès, Μόσχα 1978 (βιογραφία ενός Σταχανοβιστή· πολύ ενδιαφέρον τεκμήριο, που πρέπει να χειριστεί κανείς με επιφυλάξεις).
(22) LOWIT T., *Ο Συνδικαλισμός Σοβιετικού Τύπου*, Colin, 1971 (βασικό έργο πάνω στο ζήτημα).
(23) PAVLESKI J., *Το Επίπεδο Ζωής στην ΕΣΣΔ*, Economica, Παρίσι 1975.
(24) SCHAPIRO L. και GODSON J., *Ο Σοβιετικός Εργάτης, Ψευδαισθήσεις και Πραγματικότητες*, MacMillan, Λονδίνο 1981 (σειρά άρθρων που είναι ιδιαίτερα κριτικά, και πολύ καλά τεκμηριωμένα).
(25) SCHWARZ S., *Οι Εργάτες στη Σοβιετική Ένωση*, Marcel Rivière, Παρίσι 1956. (Βασικό έργο για μέχρι το 1950).

3. Συγκρούσεις και καταστολή

(26) BRUNET R., *«Η Γεωγραφία του Γκουλάγκ»*, L' Espace géographique, αρ. 3, 1981.
(27) CONQUEST, *Η Μεγάλη Τρομοκρατία*, Stock, Παρίσι 1970.
(28) MAKSUDOV, «Απώλειες που υπέφερε ο πληθυσμός της ΕΣΣΔ, 1918-1958», *Cahiers du monde russe et soviétique*, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1977.
(29) MAC AULEY M., *Εργασιακές Συγκρούσεις στη Σοβιετική Ρωσία*, Οξφόρδη 1969.
(Αυτά τα δύο τελευταία έργα είναι θεμελιακά, τόσο σχετικά με το δημογραφικό ζήτημα όσο και για πληροφορίες πάνω στις απεργίες και τις συγκρούσεις).
(30) WHEATCROFT S.G., «Εκτιμώντας το μέγεθος της καταναγκαστικής εργασίας στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Σοβιετική Ένωση, 1929/1956», στο *Soviet Studies*, Απρίλιος 1981 (άρθρο που συγκεντρώνει διάφορες εκτιμήσεις).

4. Προνόμια, εξαρτήσεις και διαφθορά

(31) CHALIDZE V., *Το Έγκλημα στη Σοβιετική Ένωση*, Olivier Orban, Παρίσι 1978.
(32) DUCHENE G., «Το Επίσημο και το Παράλληλο στη Σοβιετική Οικονομία», *Libre* αρ. 7.
(33) MATTHEWS M., *Τα Προνόμια στη Σοβιετική Ένωση*, Allen και Unwin, Λονδίνο 1978.
(34) ZEMTSOV I., *Η διαφθορά στη Σοβιετική Ένωση*, Hachette, Παρίσι 1978.